

Mirjana Sanader

O antičkim kultovima u Hrvatskoj

On the cults of Antiquity in Croatia

Mirjana Sanader
HR, 10000 Zagreb
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za arheologiju
I. Lučića 3
mirjana.sanader@ffzg.hr

UDK: 904 (497.5)“652”
292.21 (497.5)

Pregledni članak

Primljeno: 11. 2. 2008.

Prihvaćeno: 6. 3. 2008.

Mirjana Sanader
Croatia, 10000 Zagreb
Faculty of Arts and Letters, University of Zagreb
Archaeology Department
I. Lučića 3
mirjana.sanader@ffzg.hr

UDK: 904(497.5)“652”
292.21(497.5)

Review article

Received: 11 February 2008

Accepted: 6 March 2008

U hrvatskim se muzejima kao i u muzejima svih zemalja čije je područje nekoć bilo u sastavu Rimskoga Carstva, čuvaju brojni spomenici koji svjedoče o religioznosti rimskih građana. A budući da su se Rimljani, kako svjedoči Plinije (*N. H. 6,56*), smatrali najpobožnijima od svih naroda, taj veliki broj sačuvanih kulturnih spomenika nipošto ne čudi. U savezu ljudi i bogova u starome Rimu njegovi su građani uvijek i svagdje poštivali zadane kulturne obrede, prinostili žrtve i upućivali molitve, pa je tako do danas sačuvan velik broj žrtvenika, votivnih natpisa i reljefa te većih ili manjih skulptura. Isto su tako sačuvani hramovi i svetišta ili pak natpisi koji govore o njihovom nekadašnjem postojanju.

Na rimsku su religiju značajno utjecali i drugi narodi s kojima su Rimljani dolazili u doticaj, ponajprije Grci. Osim božanstava koja su bila izvorno rimska, a koja su pod utjecajem grčke mitologije i ikonografije uz svoja osnovna poprimala i neka svojstva grčkih bogova, Rimljani su štovali i neka orijentalna božanstva, kao i poneka od autohtonih božanstava čije su kultove zatekli u osvojenim provincijama. O takvoj religioznoj praksi Rimljana, o štovanju autohtonih božanstava u provincijama, uz ona rimska i orijentalna, svjedoči i stanoviti broj kulturnih spomenika s područja Hrvatske.

Ključne riječi: Hrvatska, antički kultovi, autothoni kultovi, rimski kultovi, orijentalni kultovi

Croatian museums, like the museums of all countries whose territory was once encompassed by the Roman Empire, hold numerous monuments which testify to the piety of Roman citizens. And since the Romans, as stated by Pliny (*N.H. 6,56*), considered themselves the most pious of all peoples, this large number of preserved cult artefacts is not in the least surprising. In the alliance of peoples and deities in old Rome, its citizens always and everywhere observed established cult rituals, offered sacrifices and addressed prayers, so to this day there are numerous preserved altars, votive inscriptions and reliefs and sculptures both large and small. By the same token, temples and shrines, or simply inscriptions, have also been preserved which additionally speak of their existence.

Roman religion was also greatly influenced by the other peoples with whom the Romans came into contact, most notably the Greeks. Besides those deities which were originally Roman, and which besides their own attributes assumed some of those of Greek gods under the influence of Greek mythology and iconography, the Romans also worshipped certain Oriental deities, as well as certain indigenous deities whose cults they found in the provinces that they conquered. A certain number of cult monuments from Croatia's territory testify to this Roman religious practice of worshipping indigenous deities in the provinces in addition to Roman and Oriental gods.

Key words: Croatia, cults of Antiquity, indigenous cults, Roman cults, Oriental cults

Stanje istraživanja

Bibliografski popis literature u kojoj se analiziraju antički kultovi s područja Hrvatske, zaista je podugačak, no to nipošto nije hrvatska posebnost, jer, kako smo već uvodno istaknuli, slično je i u drugim zemljama koje se nalaze na području nekadašnjega Rimskog Carstva. Potrebica je 2002. godine objavio popis tekstova koji se bave kulturnim i religijskim fenomenima u prapovijesti i antici.¹ U tom radu prvi se put kontekst istraživanja antičkih (i prapovijesnih) kultura postavlja u okvire suvremene Republike Hrvatske. Analizirajući teme dosad objavljenih radova, zaključujemo da su najčešći objekti istraživanja bili pojedinačni spomenici posvećeni samo jednom određenom božanstvu.² Isto tako, analizirali su se antički kulturni spomenici s jednog određenog, etnički ili zemljopisno omeđenog, područja, kao što je prostor Histra, Liburna, Japoda, Delmata; nadalje, istražuju se spomenici s područja priobalja i hrvatskog dijela Panonije.³ Obrađuju se i kulturni spomenici pojedinih antičkih gradova, češće jedan kult ili nekoliko njih s određenog teritorija unutar Hrvatske.⁴ Postoji i nekoliko monografija koje tematiziraju neke od antičkih kultura.⁵ Napomenimo ipak da su tek spomenici posvećeni Herkulovu kultu na prostoru Hrvatske cjelovitije istraženi i analizirani.⁶ Dakle, doista se nakon uvida u predmetnu bibliografiju može zaključiti da je, sukladno velikom broju antičkih kulturnih spomenika u Hrvatskoj, i zanimanje naših

Status of research

The bibliography of literature consisting of analyses of cults from Croatia's territory is truly extensive, but this is by no means something specific to Croatia, for - as already noted - the situation is similar in other countries in the territory of the former Roman Empire. In 2002, Potrebica published a list of texts dealing with cultic and religious phenomena in prehistory and Antiquity.¹ This work signifies the first time that the context of Antique (and prehistoric) cults are set within the framework of the contemporary Republic of Croatia. Analyzing the topics of works published thus far, this author concluded that research most often focused on individual monuments dedicated to only a single, specific deity.² Similarly, Antique cult monuments from a single, specific ethnically or geographically limited area were analyzed, such as the territory of the Histri, Liburni, Japodes or Delmati; furthermore, monuments from the territory of the littoral or the Croatian part of Pannonia were researched.³ The cult monuments of specific cities of Antiquity were also analyzed, usually a single cult or several of them from a specific territory within Croatia.⁴ There are also a few monographs dealing with certain cults of Antiquity.⁵ It should be noted that only monuments dedicated to the cult of Hercules in Croatia's territory have undergone more comprehensive research and analysis.⁶ Thus, after reviewing this bibliography, one can

1 Potrebica 2002, str. 123-195.

2 Radovi, tj. tekstovi o pojedinačnim kulturnim spomenicima najčešće su objavljeni u časopisima i katalozima izložbi. U najranijim se radovima najčešće radilo o jednostavnoj objavi pojedinog spomenika bez pretenzija za ozbiljnijom analizom, što je uslijedilo tek u literaturi druge polovice 20. st. Kao karakterističan primjer za arheološke časopise u ovoj ćemo prigodi uzeti *BASD*, danas *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, gdje je već u prvom broju F. Bulić zabilježio i epigrafske spomenike posvećene određenim božanstvima. Otad je gotovo u svakom broju spomenut neki kulturni spomenik, pa tako i u posljednjem 100. broju VAPD-a, u kojemu se analiziraju ulomci reljefa s prikazom Silvana i Dijane (Rendić-Miočević A. 2007, str. 13-30).

3 Medini 1973; Medini 1972, str. 185-207; Rendić-Miočević A., Šegvić 1998, str. 7-16; Selem 1980; Degrassi 1970, str. 616-617; Girardi Jurkić 2005; Miletić 2003, str. 215-220; Zaninović 1982, str. 43-52; Sanader 1996, str. 257-269; Rendić-Miočević A. 2005, str. 241-262; Matijašić, Tassaux 2000, str. 65-117; Zaninović 1982, str. 43-52; Sanader 1996, str. 257-269; Rendić-Miočević A. 2005, str. 241-262; Matijašić, Tassaux 2000, str. 65-117; Rendić-Miočević A. 2003, str. 407-419.

4 Sanader 1996, str. 257-269; Rendić-Miočević A. 2005, str. 241-262; Matijašić, Tassaux 2000, str. 65-117; Zaninović 1982, str. 43-52; Sanader 1996, str. 257-269; Rendić-Miočević A. 2005, str. 241-262; Matijašić, Tassaux 2000, str. 65-117; Rendić-Miočević A. 2006, str. 51-80. Nažalost, doktorske disertacije koje su se bavile kultom boga Mitre s područja rimske provincije Dalmacije još nisu objavljene (Miletić 1997; Lipovac-Vrkljan 2001).

5 Selem 1980; Selem 1997; Gabričević 1987; Sanader 1999; Girardi Jurkić 2005.

6 Sanader 1994, str. 87-114; Sanader 1996, str. 119-130; Sanader 1997, str. 207-213; Sanader 1999, str. 140-149.

1 Potrebica 2002, pp. 123-195.

2 Works, i.e. texts on individual cult monuments are most often published in journals and exhibition catalogues. In the earliest works these usually involved a simple publication of an individual monument without pretensions to serious analysis, which only followed in the literature of the latter half of the twentieth century. A characteristic example of an archaeological journal in this instance is *BASD*, in which F. Bulić recorded epigraphic monuments dedicated to certain deities already in the first issue. Almost every issue of *BASD* (today *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*) mentions some cult monument, so even in its latest, 100th issue, there is an analysis of fragments of a relief portraying Silvanus and Diana (A. Rendić-Miočević 2007, pp. 13-30).

3 Medini 1973; Medini 1972, pp. 185-207; A. Rendić-Miočević, Šegvić 1998, pp. 7-16; Selem 1980; Degrassi 1970, pp. 616-617; Girardi Jurkić 2005; Miletić 2003, pp. 215-220; Zaninović 1982, pp. 43-52; Sanader 1996, pp. 257-269; A. Rendić-Miočević 2005, pp. 241-262; Matijašić, Tassaux 2000, pp. 65-117; Zaninović 1982, pp. 43-52; Sanader 1996, pp. 257-269; A. Rendić-Miočević 2005, pp. 241-262; Matijašić, Tassaux 2000, pp. 65-117; Rendić-Miočević, 2003, pp. 407-419.

4 Sanader 1996, pp. 257-269; A. Rendić-Miočević 2005, pp. 241-262; Matijašić, Tassaux 2000, pp. 65-117; Zaninović 1982, pp. 43-52; Sanader 1996, pp. 257-269; A. Rendić-Miočević 2005, pp. 241-262; Matijašić, Tassaux 2000, pp. 65-117; A. Rendić-Miočević 2006, pp. 51-80. Unfortunately, doctoral dissertations dealing with the cult of the god Mithra in the Roman province of Dalmatia have not yet been published (Miletić 1997; Lipovac-Vrkljan 2001).

5 Selem 1980; Selem 1997; Gabričević 1987; Sanader 1999; Girardi Jurkić 2005.

6 Sanader 1994, pp. 87-114; Sanader 1996, pp. 119-130; Sanader 1997, pp. 207-213; Sanader 1999, pp. 140-149.

znanstvenika i stručnjaka koji su obrađivali tu tematiku uistinu veliko, tim više što gotovo svake godine arheološka istraživanja obogate našu kulturnu baštinu nekim novim nalazom kulturnoga karaktera. Tako je, primjerice, samo posljednjih godina, u sklopu zaštitnih arheoloških istraživanja u Osijeku (*Mursa*), otkriveno svetište posvećeno Silvanu, s većim brojem žrtvenika.⁷

Ipak, unatoč velikom broju vrijednih članaka i analiza, istraživanje antičkog kulta nije završeno i mnoga su pitanja još uvijek otvorena. Razlog tome leži ponajprije u činjenici da su se istraživači radije posvećivali kvantitativnom bilježenju tragova pojedinih kultova, što je nesumnjivo pretpostavka svakom ozbiljnijem istraživanju, a da su rijetko zaokruživali istraživanje i analizu - dakle objavili sintezu! - samo jednoga kulta na području današnje Hrvatske.⁸

Osnova ovoga priloga je nedavno objavljeni rad o antičkom kultu u Hrvatskoj.⁹ Rad je tiskan u skraćenu obliku, pa ćemo ga ovom prigodom objaviti u cijelosti te pokušati otići korak dalje u istraživanju antičkih kultova, tako da ćemo, slijedeći općeprihvaćenu podjelu na autohtone, rimske i orijentalne kulture, pokušati prikazati relevantne podatke kojima raspoložemo.¹⁰

Ovim prilogom želimo, s jedne strane, podsjetiti na veliko bogatstvo svjedočanstava o antičkim kultovima u Hrvatskoj, te, s druge, istaknuti u tom sklopu i nekoliko problema te na taj način potaknuti daljnja istraživanja.

O autohtonim kultovima

Histri

Histri su zauzimali veći dio istarskog poluotoka, koji je po njima i dobio ime. Za rimske vladavine njihov se teritorij na zapadu prostirao do rijeke Rižane (*Formio flumen*), koja je bila i granica prema plemenu Karna. Planinski masiv Ćićarija činio je njihovu sjevernu granicu, gdje su im susjedi bili Japodi. Na istoku je granica bila rijeka Raša (*Arsia flumen*), a susjedi su im bili Liburni. Nakon podjele Italije na regije istarski je poluotok ušao u sastav X. italske regije (*regio X*), čija je granica bila rijeka Raša. Utjecaj rimske civilizacije bio je osobito snažan u priobalnim krajevima Hrvatske, pa tako i u Istri. Međutim, usprkos golemom utjecaju pridošlica, u Istri se i dalje štovao velik broj autohtonih božanstava, a štivali su

conclude that, in line with the large number of Antique cult monuments in Croatia, the interest of local scholars and experts dealing with these themes has been great, all the more so since each year ongoing archaeological research enriches Croatia's cultural heritage with new discoveries of a cult character. Thus, for example, in recent years alone a shrine dedicated to Silvanus, with a considerable number of altars, was discovered in the course of rescue archaeological excavations in Osijek (*Mursa*).⁷

Nonetheless, despite the large number of valuable articles and analyses, research into the cults of Antiquity has not been concluded, many questions still remain. The reason for this lies in first and foremost in the fact that researchers have preferred to dedicate their efforts to quantitative recording of the traces of individual cults, which is without doubt a prerequisite to any serious research, but they have rarely rounded off their research with an analysis - i.e. a published synthesis! - of even a single cult in the territory of today's Croatia.⁸

The foundation of this article is a recently published paper on an Antique cult in Croatia.⁹ The paper was published in summarized form, so on this occasion it will be published in its entirety and an attempt shall be made to go one step farther in research into the cults of Antiquity by adhering to the generally-accepted classification into indigenous, Roman and oriental cults, and an attempt shall also be made to present all relevant currently-available data.¹⁰

On this occasion, my intention is to recall the great wealth of testimony to the cults of Antiquity in Croatia on the one hand, and, on the other, to underscore several problems in this regard and thus encourage further research.

On indigenous cults

Histri

The Histri occupied the most of the Istrian Peninsula, to which they gave their name. During Roman rule, their territory extended west to the Rižana River (*Formio flumen*), which was also the border with the Carni tribe. The Ćićarija massif constituted their northern border, where they neighbored with the Japodes (*Iapydes*). In the east their border was the Raša River (*Arsia flumen*), where their neighbours

7 Filipović, Katavić 2006.

8 Na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu nedavno je obranjena doktorska disertacija o kultu Kibebe i Atisa u Hrvatskoj (Nikoloska 2007), kao i disertacija o kultu Silvana (Perinić Muratović 2008), a dovršava se disertacija koja se bavi kultom Jupitera.

9 Sanader 2007, str. 111-120.

10 Napominjemo da smo prilikom spominjanja svakog pojedinog kulta odmah u zagradama donijeli i relevantni bibliografski podatak. Ti su podaci istaknuti kurzivom i upućuju na mjesto objave - uglavnom prvo. Hrvatska literatura o svakom pojedinom kultu je, kako smo već naveli, temeljito citirana u Potrebeca 2002, str. 123-195. Ovom prilikom zahvaljujem glavnoj urednici mr. Zrinki Buljević što je, uvažavajući integralnost teksta, dopustila takav, za VAPD neuobičajen, način citiranja.

7 Filipović, Katavić 2006.

8 A doctoral dissertation on the cult of Cybele and Attis in Croatia (Nikoloska 2007), as well as a dissertation on the cult of Silvanus (Perinić Muratović 2008) were recently defended at the Archaeology Department of the Faculty of Arts and Letters in Zagreb, while dissertation on the cult of Jupiter is currently being completed.

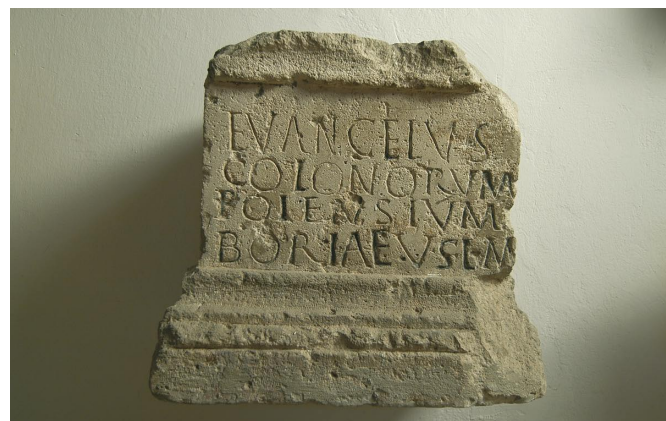
9 Sanader, 2007, pp. 111-120.

10 I note here that each time an individual cult is mentioned, the relevant bibliographic data is provided in parentheses. These data are italicized and they indicate the place of publication - usually the first. As noted, the Croatian literature on each individual cult is thoroughly cited in Potrebeca 2002, pp. 123-195. I would like to take this opportunity to thank the editor, Zrinka Buljević, for allowing this form of citation, otherwise unusual for VAPD, in order to retain the integrity of this text.

Slika 1.
Ejin žrtvenik iz Pule, Arheološki
muzej u Puli (foto: K. Džin)

Figure 1.
Altar of Eia from Pula, Archaeological
Museum in Pula (photo: K. Džin)

Slika 2.
Žrtvenik Borije iz Pule, Arheološki
muzej u Puli (foto: K. Džin)

Figure 2.
Altar of Boria from Pula, Archaeological
Museum in Pula (photo: K. Džin)

Slika 3.
Žrtvenik Sentoni iz Labina, Narodni
muzej u Labinu (foto: K. Džin)

Figure 3.
Altar of Sentona from Labin, People's
Museum of Labin (photo: K. Džin)

ih jednako lokalni stanovnici kao i doseljenici.

Autohtoni histarski kultovi odavno su izazivali pozornost znanstvenika, i to ne samo zbog njihova velikog broja nego i zbog činjenice da su svi (osim u jednom slučaju) posvećeni ženskim božanstvima. Usprkos golemom zanimanju znanstvenika za autohtone kultove u Istri, najtemeljitija analiza još uvijek je magistarski rad J. Medinija.¹¹ Medini je - uz to što je katalogizirao spomenike - analizirao porijeklo i status dedikanata, izvodio

were the Liburni. After the division of Italy into regions, the Istrian Peninsula became a component of the tenth Italic region (*Regio X*), with the Raša River as its border. The impact of Roman civilization was particularly intense in Croatia's coastal regions, including Istria. However, despite the enormous influence of immigrants, a great number of indigenous deities were worshipped in Istria, and they were equally venerated by local residents and immigrants.

The indigenous Histrian cults have long aroused the interest of scholars, and not just because of their number but also due to the fact that all of them (with one exception) were dedicated to female deities. Despite the enormous interest of scholars in Istria's indigenous cults, the most thorough analysis is still contained in the master's thesis by

11 Medini 1973.

Slika 4.
Melosokov žrtvenik iz Krnice,
Zavičajni muzej Poreštine, Poreč
(foto: K. Džin)

Figure 4.
Altar of Melosocus from Krnica,
Poreč Territorial Museum, Poreč
(photo: K. Džin)

komparativne analize te pokušao proniknuti i u narav pojedinih božanstava. Kako ta njegova studija nije nikad cjelovito objavljena, u kasnijim radovima zanemareni su Medinijevi rezultati, pa tako i u nedavno objavljenoj monografiji u kojoj su katalogizirani svi antički kultovi u Istri, uključujući i one autohtone.¹² Podsjetimo o kojim se kultovima radi. Božica *Iria Venus* (I.I. X/III 197) zabilježena je na zavjetnom žrtveniku iz Jesenovika (I.I. X/III 197). U Puli je pronađen žrtvenik posvećen božici Iki Augusti (*Ica Augusta*) (Girardi Jurkić 2005, str. 137). Ejinu (*Eia*) kultu posvećena su četiri žrtvenika: dva su pronađena u Nezakciju (I.I. X/I 660; I.I. X/I 659), jedan u Puli (I.I. X/I 3) i jedan u Dvigradu (Girardi Jurkić 2005, str. 124). Zavjetni žrtvenik pronađen u Rapcu posvećen je božici Ajtiki Augusti (*Aitica Augusta*) (Girardi Jurkić 2005, str. 121), a jedan zavjetni žrtvenik iz Nezakcija posvećen je Triti Augusti (*Trita Augusta*) (I.I. X/I 665). Na ovim se posvetama uz ime božice pojavljuje i apozicija *Augusta*. Dva zavjetna žrtvenika iz Pule (I.I. X/I 17; I.I. X/I 2) posvećena su božicama *Nebres* i *Borija* (*Boria*). Iz Katuna kod Boljuna potječe mali zavjetni žrtvenik (Girardi Jurkić 2005, 133) posvećen božanstvu *Sentoni*, a na jednoj je zavjetnoj ploči (I.I. X/I 642) ispisano samo ime božice *Seixomnije Leucitike* (*Seixomnia Leucitica*).

J. Medini.¹¹ Besides cataloguing the monuments, Medini analyzed the origin and status of the dedicants, conducted a comparative analysis and attempted to delve into the nature of individual deities. Since his study was never published in its entirety, in later works Medini's results were neglected, and this includes a recent monograph in which all Antique cults in Istria were catalogued, including the indigenous ones.¹² We should recall which cults were involved. The goddess *Iria Venus* (I.I. X/III 197) was recorded on a votive altar from Jesenovik (I.I. X/III 197). In Pula an altar dedicated to the goddess *Ica Augusta* was found (Girardi Jurkić 2005, p. 137). The cult of *Eia* had four altars dedicated to it: two were discovered in Nesactium (I.I. X/I 660; I.I. X/I 659), one in Pula (I.I. X/I 3) and one in Dvigrad (Girardi Jurkić 2005, p. 124). A votive altar was discovered in Rabac which was dedicated to the goddess *Aitica Augusta* (Girardi Jurkić 2005, p. 121), while a votive altar from Nesactium was dedicated to *Trita Augusta* (I.I. X/I 665). The apposition *Augusta* appears on these dedications next to the name of the goddess. Two votive altars from Pula (I.I. X/I 17; I.I. X/I 2) are dedicated to the goddesses *Nebres* and *Boria*. A small votive altar (Girardi Jurkić 2005, p. 133) dedicated to the deity *Sentona* originally came from Katun, near Boljun, while a votive plaque (I.I. X/I 642) contains only the name of the goddess (*Seixomnia Leucitica*).

Three altars from Krnica are dedicated to the male deity *Melosocus*. The dedication to him appears as *numini Melosoco Augusto* (I.I. X/I 661) and as *Melosoco* (I.I. X/I 662), while on a recently found altar (Matijašić 2000, pp. 44-50) in the karst pit called Golubinčina, near Krnica, the inscription in Greek reads: ΘΕΩ ΜΕΛΙΣΩΚΩ. The dedicant of this altar bears a Latin name, written in the Greek script as ΣΙΛΟΥΕΣΤΕΡ.

Medini had already noticed that among the dedicants who raised these Histrian altars, a minority were from among the indigenous population, while more were among the immigrant populations of various ethnicities: Greeks, Italics and Orientals. Their social status varied, but most of them were freedmen and slaves. The hypothesis whereby the larger number of dedicants who were slaves and freedmen is interpreted as a form of quiet resistance to the administrative Romanization of the Istrian Peninsula would appear untenable,¹³ primarily because it is unclear as to why these immigrants, who were a factor contributing to Romanization, would resist the system of which they themselves were a part. This is particularly true of the freedmen.¹⁴ There is an equal number of

11 Medini 1973.

12 Girardi Jurkić 2005.

13 Girardi Jurkić 2005, p. 113.

14 Here reference should be made to the discussion among interested scholars on the extent of Romanization and the justification for the use of the term Romanization. The fact is that it was precisely the tenacity of indigenous cults which served as one of the strong arguments by experts who want to do away with the concept of Romanization. Although this argument has a strong foothold in some territories of Antique Croatia, it loses steam in Istria. As stated in the text, the reason for this can be found in the origins of the dedicants, who were generally immigrants. (See the extensive bibliography in the anthology: Achörner 2005).

12 Girardi Jurkić 2005.

Iz Krnice potječu tri žrtvenika koja su posvećena muškom božanstvu Melosoku (*Melosocus*). Njegova se posveta pojavljuje kao *numini Melosoco Augusto* (I.I. X/1 661) i kao *Melosoco* (I.I. X/1 662), a na nedavno pronađenom žrtveniku (*Matijašić 2000, str. 44-50*) u kraškoj jami Golubinčini kod Krnice, s natpisom na grčkom, posveta glasi: ΘΕΩ ΜΕΛΙΣΩΚΩ. Dedikant ovog žrtvenika nosi latinsko ime, napisano grčkim alfabetom ΣΙΛΟΥΕΣΤΕΡ.

Već je Medini zamijetio da je među dedikantima koji su podigli ove histarske žrtvenike bilo manje autohtonog stanovništva, a više doseljenika različitog etničkog porijekla: Grka, Italika i Orijentalaca. Bili su različitog socijalnog statusa, ali ipak uglavnom oslobođenici i robovi. Teza po kojoj se veći broj dedikanata robova i oslobođenika tumači pružanjem tihog otpora administrativnoj romanizaciji istarskog poluotoka, čini se neprihvatljivom,¹³ ponajprije stoga što nije jasno zašto bi doseljenici, koji su čimbenik procesa romanizacije, pružali otpor sustavu kojeg su i sami bili dijelom. Pogotovo se to odnosi na oslobođenike.¹⁴ Među dedikantima ima podjednako muškaraca i žena. Iako su se spomenici posvećeni autohtonim kultovima nalazili posvuda na istarskom poluotoku, najveći koncentrat nalaza bio je u gradskim središtima kao što su Pula i Nezakcij.

Svojstva tih autohtonih božanstva nisu nam poznata. Nisu se sačuvali ni njihovi likovni prikazi. Ipak, zahvaljujući rimskoj verziji ponekog od tih božanstava, možemo pretpostaviti da su neka sličila rimskim božanstvima s kojima su se i asimilirala. Tako se, primjerice, Irija (*Iria*) pojavljuje kao Irija Venera (*Iria Venus*), pa se pretpostavlja da je lokalna Irija prepoznata u rimskom božanstvu Veneri. Činjenica da se na jednom natpisu božanstvo Melosok pojavljuje kao *numen* (I.I. X/1 661), izazvala je polemike među istraživačima, koji raspravljaju o njegovoj autohtonosti.¹⁵ Sličan je slučaj i sa zavjetnim žrtvenikom iz Sv. Petra kod Medulina (I.I. X/1 711), koji je posvećen božanstvu Geniju Barbulanskom (*Genius Barbulanus*).¹⁶

Liburni

Kod Liburna su također brojni spomenici s posvetama autohtonim božanstvima. Neki od tih domaćih kultova, koji se u literaturi nazivaju i liburnskima, javljaju se, međutim, i na području Histra. To se odnosi prije svega na božanstvo Sentonu, koje je zabilježeno jednom na području Histra (spomenuto u prethodnom poglavlju), a čak osam puta na području Liburna. Tako iz Plomina (*Flanona*)

men and women among the dedicants. Although the monuments dedicated to indigenous cults were located throughout the Istrian Peninsula, most of the discoveries are concentrated in the main urban centres such as Pula and Nesactium.

The qualities of these indigenous deities are not known. No artistic renderings of them have been preserved. Nonetheless, thanks to the Roman versions of some of these deities, we can assume that some were similar to the Roman deities with which they were assimilated. Thus for example, *Iria* appears as *Iria Venus*, so it can be assumed that the local *Iria* was recognized in the Roman goddess *Venus*. The fact that in one inscription the deity *Melosocus* appears as a *numen* (I.I. X/1 661), has provoked polemics among researchers, who debated the extent of his indigeneity.¹⁵ A similar case arose with reference to the votive altar from Sveti Petar, near Medulin (I.I. X/1 711), which was dedicated to the deity *Genius Barbulanus*.¹⁶

Liburni

The Liburni (Liburnians) also left behind numerous monuments and dedications to indigenous deities. Some of these domestic cults referred to as Liburnian in the literature actually appear in Histria territory as well. This pertains first and foremost to the deity *Sentona*, who was recorded once in the territory of the Histri (mentioned in the preceding section), and eight times in Liburni territory. Thus, there are four altars (*CIL III 10076; I.L.Jug. 2900; I.L.Jug. 2901; CIL III 3026*) from Plomin (*Flanona*). Three votive altars with dedications to *Sentona* (*CIL III 10075; I.L.Jug. 2910; I.L.Jug. 2909*) were discovered in Labin (*Albona*). One of *Sentona's* altars was also found at Trsat (*CIL III 3026*).

An altar dedicated to the goddess *Ica* also comes from Liburni territory, from Plomin. Its transcription has been rendered difficult by the fact that it has been lost (*Girardi Jurkić 2005, p. 137*). On an altar from Histria Pula, the goddess is mentioned as *Ica*. Here an altar from Nin (*Aenona*) (*CIL III 3031*) dedicated to the god *Icus* should be mentioned. Some see this as a male counterpart to the goddess *Ica*. Two inscriptions from Flanona (*CIL III 3032; CIL III 3033*) mention the goddess *Iria*. The first mentions *Iria Augusta*, and on the other as *Iria Venus*. This cult was also known to have existed in Histria territory (I.I. X/III 197).

Most cult monuments from the territory in which the Liburni lived were dedicated to the goddess *Latra*, with a total of eleven examples.¹⁷ Most were found in Nadin (*Nedinum*): four altars (*CIL III. 2857; CIL III 2858; CIL III 2859; CIL III 15042*) and two votive plaques (*CIL III 2871; CIL III 15043*). Two plaques with inscriptions (*CIL III 9970; CIL III 9971*) come from Karine (*Corinium*). One altar was discovered in Podgrađe (*Asseria*) (*CIL III 15018*), while one was discovered at the Roški Slap waterfall (*CIL III 2816*). In case of one altar, it is uncertain as to whether the discovery site is Nadin or Podgrađe.

13 Girardi Jurkić 2005, str. 113.

14 Na ovom bi se mjestu trebalo osvrnuti na raspravu među zainteresiranim znanstvenicima o dosegu romanizacije i opravdanosti upotrebe pojma romanizacija. Činjenica je da je upravo tvrdokornost autohtonih kultova jedan od jakih argumenata stručnjaka koji se žele odreći pojma romanizacija. Iako taj argument ima svoje jako uporište i na nekim područjima antičke Hrvatske, u slučaju Istre on gubi na snazi. Kako smo naveli u tekstu, razlog tome nalazimo u porijeklu dedikanata, koji su uglavnom doseljenici (vidi opsežnu bibliografiju u zborniku: Achörner 2005).

15 Gnirs 1925, str. 130; Matijašić 2000, str. 44-50.

16 Degrassi 1970, str. 615-632.

15 Gnirs 1925, p. 130; Matijašić 2000, pp. 44-50.

16 Degrassi 1970, pp. 615-632.

17 Medini 1984, pp. 223-244.

Slika 5.

Ulomak friza s Latrinog svetišta iz Karina, Arheološki muzej u Zadru
(foto: K. Giunio)

Figure 5.

Fragment of frieze from Latra's shrine in Karin, Archaeological Museum in Zadar (photo: K. Giunio)

potječu četiri žrtvenika (CIL III 10076; I.L.Jug. 2900; I.L.Jug. 2901; CIL III 3026). U Labinu (*Albona*) pronađena su tri zavjetna žrtvenika s posvetom Sentoni (CIL III 10075; I.L.Jug. 2910; I.L.Jug. 2909). Jedan Sentonin žrtvenik pronađen je na Trsatu (CIL III 3026).

S liburnskog područja, i to iz Plomina, potječe i jedan žrtvenik posvećen božici Iki. Njegova je transkripcija otežana jer je izgubljen (Girardi Jurkić 2005, str. 137). Na žrtveniku iz histarske Pule božica se spominje kao Ika. Na ovome mjestu treba spomenuti i jedan žrtvenik iz Nina (*Aenona*) (CIL III 3031) posvećen božanstvu Iki (*Icus*). Neki u njemu vide muški par božice Ike. Iz Flanone potječu dva natpisa (CIL III 3032; CIL III 3033) na kojima se spominje božica Irija. Na prvome se spominje kao *Iria Augusta*, a na drugome kao *Iria Venus*. I ovaj je kult poznat i na histarskom području (I.I. X/III 197).

Najveći broj kulturnih spomenika s područja na kojem su živjeli Liburni posvećen je božici Latra, i to ukupno jedanaest primjeraka.¹⁷ Najviše ih je pronađeno u Nadinu (*Nedinum*), četiri žrtvenika (CIL III 2857; CIL III 2858; CIL III 2859; CIL III 15042) i dvije zavjetne ploče (CIL III 2871; CIL III 15043). Dvije ploče s natpisom (CIL III 9970; CIL III 9971) potječu iz Karina (*Corinium*). Jedan je žrtvenik pronađen u Podgrađu (*Asseria*) (CIL III 15018), a jedan na Roškom slapu (CIL III 2816). Za jednu natpisnu ploču mjesto nalaza

Interesting is that only on this inscription does Latra appear as *Latra Augusta*. This apposition, it is assumed, expresses the extreme extent of Romanization of the Latra cult. The dedicants were, with the exception of two cases, generally Romanized Liburni, and the monuments date from the first to third centuries. On one of these inscriptions (CIL III 2871), one can read that Titus Turranius Rufus, in honour of his election as aedile, raised a temple to Latra with portico which was 33 meters long, and 6.5 meters wide.

Based on numerous testimonies, one can conclude that the cult of Latra played a major role in the territory of today's Ravni kotari, especially in Nadin. Despite this, the cult did not Romanize. The same cult of Latra, however, was also recorded in Salona, where a fragment of an inscription was found (CIL III 9342).

Three monuments raised in honour of the goddess Anzotica come from the Nin ager. On one inscription (AE 1938,31), the goddess is mentioned in her Liburnian version, while on the other (AE 1940) in the already present *interpretatio romana*; the inscription is dedicated to the goddess Venus Anzotica. A sculpture to Venus Anzotica was also discovered together with this inscription in the Nin ager, at the site of an as-yet unresearched shrine. This fortunate discovery is the only visualization of a Liburnian deity.¹⁸ Typologically

17 Medini 1984, str. 223-244.

18 Cambi 1980, pp. 273-280.

nije sigurno, pa se dvoji između Nadina i Podgrađa. Zanimljivo je da se jedino na tom natpisu Latra pojavljuje kao *Latra Augusta*. Ovom je apozicijom, kako se pretpostavlja, izražen i krajnji doseg romanizacije Latrina kulta. Dedicanti su bili, osim u dva slučaja, uglavnom romanizirani Liburni, a spomenici su datirani od 1. do 3. st. Na jednom od spomenutih natpisa (CIL III 2871) može se pročitati da je *Titus Turranius Rufus* u čast svojega izbora za edila dao podići Latrin hram s trijemom koji je bio dugačak 33 metra, a širok 6,5 metara.

Prema brojnim svjedočanstvima može se zaključiti da je kult Latre na području današnjih Ravni kotara, osobito u Nadinu, igrao veliku ulogu. Unatoč tome, kult se nije romanizirao. Isti kult Latre, međutim, posvjedočen je i u Saloni, gdje je pronađen jedan ulomak natpisa (CIL III 9342).

Iz ninskog agera potječu tri spomenika podignuta u čast božice Anzotike. Na jednom se natpisu (AE 1938,31) božica spominje u svojoj liburnskoj verziji, dok je na drugome (AE 1940) već prisutna *interpretatio romana*; natpis je naime posvećen božici Veneri Anzotiki. Zajedno s ovim natpisima na ninskom je ageru, na mjestu još neistraženoga svetišta, pronađena i skulptura Venere Anzotike. Ovaj sretni nalaz jedini je koji i vizualizira jedno liburnsko božanstvo.¹⁸ Tipološki pripada helenističkom tipu poznatom kao *Afrodita Pudica*. Božica je, naime, prikazana obnaženog gornjeg dijela tijela, a u društvo je s malim Prijapom, koji je smješten uz njezino lijevo bedro. I natpisi i skulptura datirani su u 1. st.

Na jednoj je zavjetnoj ari iz Labina (*Alvona*) posvjedočeno štovanje božice Jutosike (*Iutossica*) (CIL III 10074).

Japodi

Na izvoru vode Privilici - koji se nalazi kod Bihaća, na teritoriju Bosne i Hercegovine, ali ga spominjemo zbog njegove važnosti u istraživanju japodskih kultura - sačuvani su tragovi svetišta *sub divo* na kojem je pronađeno nekoliko zavjetnih žrtvenika (CIL III 14325; CIL III 14327; CIL III 14324; CIL III 14323; CIL III 14327). Posvećeni su japodskom božanstvu Bindu (*Bindus*), koji je za rimske dominacije poistovjećen s Neptunom (*Bindus Neptunus*). Žrtvenike su Bindu posvetili lokalni japodski vođe (*praepositus, princeps*), ali i drugi dedikanti domaćeg porijekla. Većina ih je datirana u 1. st. Na desnoj bočnoj strani jednog od žrtvenika (CIL III 14324) prikazan je Neptun, kao goli muškarac koji u jednoj ruci drži dupina, a u drugoj žezlo. Iznad njegove glave je lovorov vijenac.

Kako su potvrde štovanja kulta Binda Neptuna poznate samo s izvora Privilice, pretpostavlja se da se ondje nalazilo glavno svetište, u koje su hodočastili štovatelji s čitavog japodskog područja. Zanimljiv je podatak da je na jednom natpisu (CIL III 5483) iz Gleichenberga u Noriku (*Noricum*) zabilježeno žensko ime *Bindho*, koje su neki istraživači htjeli dovesti u vezu s japodskim Bindom.

Slika 6.
Žrtvenik s posvetom Bindu
Neptunu iz Privilice, Zemaljski
muzej u Sarajevu
(foto: A. Busuladžić)

Figure 6.
Altar with dedication to Bindu
Neptune from Privilica, Territorial
Museum in Sarajevo
(photo: A. Busuladžić)

it can be classified as the Hellenistic type as *Aphrodite Pudica*. Namely, the goddess is depicted with a nude torso, accompanied by a small Priapus, who stands next to her left thigh. Both the inscriptions and the sculpture have been dated to the first century.

A votive altar from Labin (*Alvona*) testifies to worship of the goddess *Iutossica* (CIL III 10074).

Japodes

At the Privilica Springs - near the town of Bihać in the territory of Bosnia-Herzegovina (mentioned here because of its importance to research of Japode cults) - the vestiges of a *sub divo* shrine have been preserved at which several votive altars were found (CIL III 14325; CIL III 14327; CIL III 14324; CIL III 14323; CIL III 14327). They are dedicated to the Japode deity *Bindus*, who was identified with Neptune under Roman domination (*Bindus Neptunus*). Altars to *Bindus* were dedicated by the local Japode leaders (*praepositus, princeps*), but also by other dedicants of domestic origin. Most of them have been dated to the first century. The right lateral side of one of the altars (CIL III 14324) contains a depiction of Neptune as a naked man holding a dolphin in one hand and a sceptre in the other. There is a laurel leaf above his head.

Since confirmations of worship of the cult of *Bindus Neptunus* are known only from the Privilica Springs, it is assumed that the

18 Cambi 1980, str. 273-280.

Slika 7.
Žrtvenik Vidasa i Tane iz
Topuskoga, Arheološki muzej u
Zagrebu (foto: M. Sanader)

Figure 7.
Altar of Vidasus and Thana from
Topusko, Archaeological Museum
in Zagreb (photo: M. Sanader)

Kolapijani

Panonsko pleme Kolapijani nastavalo je područje južno od rijeke Kupe (*Colapis flumen*), po kojoj su i dobili ime. Njihovi istočni susjedi bili su Segestijani, sjeverni Andezeti, na jugu su graničili s Japodima, a na zapadu s Tauriscima, odnosno Karnima. Jedno od važnijih naselja Kolapijana razvilo se na lokalitetu danas poznatom kao Turska kosa, uz koje je poslije podignuto i rimsko naselje *Quadrata* ili *Ad Fines* (?) (Topusko), koje leži na nekoliko izvora ljekovitih mineralnih voda, od kojih neke dosežu temperaturu i do 68° C.

Zahvaljujući brojnim pokretnim rimskim nalazima, poznato je da je to lječilište u antici bilo iznimno popularno. Upravo je u Topuskom, među ostalim nalazima, pronađeno nekoliko žrtvenika (*AIJ 516; AIJ 517; AIJ 518; CIL III 10819*) posvećenih božanskom paru Vidasu i Tani (*Vidasus et Thana*). Na tim se natpisima božanstva pojavljuju isključivo sa svojim epihornim imenima, ali i s epitetom *sacrum*. Taj su božanski par stručnjaci dugo vremena izjednačavali s rimskim bogovima Silvanom i Dijanom. A činjenica jest da su u Topuskom pronađeni, doduše ne na istom lokalitetu kao i žrtvenici Vidasu i Tani, i brojni Silvanovi žrtvenici.¹⁹ U posljednje se vrijeme pojavljuje također i mišljenje da se u Vidasu i Tani mogu prepoznati Liber i Libera.²⁰

central shrine was located there, which was the site of pilgrimages by devotees from throughout Japode territory. It is interesting that one inscription (*CIL III 5483*) from Gleichenberg in Noricum records the woman's name *Bindho*, which some researchers have attempted to associate with the Japode Bindus.

Colapiani

The Pannonian Colapiani tribe inhabited the territory south of the Kupa River (*Colapis flumen*), from whom their name derived. Their eastern neighbours were the Segestani, and their northern neighbours were the Andizetes, while in the south they shared a border with the Japodes, and with the Tauriscs and Carni in the east. One of the more important settlements of the Colapiani developed at the site today known as Turska kosa, next to which the Roman settlement *Quadrata* or *Ad Fines* (?) (Topusko) was later raised. This is the site of several medicinal mineral springs, some of which reach temperatures of up to 68° C.

Thanks to the numerous movable Roman artefacts, we know that this spa was quite popular during Antiquity. It was precisely in Topusko that, among other discoveries, several altars (*AIJ 516; AIJ 517; AIJ 518; CIL III 10819*) dedicated to the divine couple Vidasus and Thana (*Vidasus et Thana*) were discovered. In these inscriptions, the deities appear exclusively with their strictly localized names, and with the epithet *sacrum*. This divine pair were long equated by experts with the gods Silvanus and Diana. And the fact is that many altars to Silvanus were also discovered in Topusko, albeit at the same sites as altars to Vidasus and Thana.¹⁹ Another recent opinion is that Liber and Libera can be recognized in Vidasus and Thana.²⁰

Silvanus and his cultic communities

The territory inhabited by the tribe called the Delmati (Dalmatae) extended from the Krka River to the Neretva River along the Adriatic coast, but it also reached deep into the interior.²¹ To the west they bordered with the Liburni, to the east with the Daors, and to the north with the Maezaei. It was precisely in Delmati territory that the great majority of monuments were found, whether epigraphic, artistic or relief-epigraphic, which testify to worship of the cult of the god Silvanus. Among the dedicants of these monuments there is an equal number of indigenous residents and immigrants. It would be worthwhile to note that the large number of dedications to Silvanus in Delmati territory is not unusual, because the cult of Silvanus was very widespread, both in Italy and in the provinces. Some experts, however, adhere to the hypothesis that the Delmati Silvanus should be seen as a local Delmati deity, who assumed the attributes of the Greek god Pan in contacts with the Greek sphere of influence. It is a fact that

19 Šegvić 1986, pp. 95-102.

20 Šarić 1981, pp. 67-72.

21 Zaninović 2007.

19 Šegvić 1986, str. 95-102.

20 Šarić 1981, str. 67-72.

Slika 8.
Votivni reljef Silvana iz Solina,
Arheološki muzej u Splitu
(foto: I. Pervan)

Figure 8.
Votive relief of Silvanus from Solin,
Archaeological Museum in Split
(photo: I. Pervan)

Slika 9.
Votivni reljef Silvana iz Peruče,
Arheološki muzej u Splitu
(foto: I. Pervan)

Figure 9.
Votive relief of Silvanus from
Peruča, Archaeological Museum
in Split (photo: I. Pervan)

Silvan i njegova kulturna zajednica

Područje koje je nastavalo pleme imenom Delmati protezalo se od rijeke Krke do rijeke Neretve na obali Jadranskog mora, ali je zadiralo i duboko u unutrašnjost.²¹ Njihovi zapadni susjedi bili su Liburni, istočni Daorsi, a sjeverni Mezeji. Upravo je na delmatskom području pronađena velika većina spomenika, kako epigrafskih, tako i likovnih, ali i reljefno-epigrafskih, koji dokazuju štovanje kulta boga Silvana. Među dedikantima tih spomenika nalazi se jednak broj onih s autohtonim porijeklom kao i pridošlica. Valja reći da veliki broj posveta Silvanu na delmatskom teritoriju nije neobičan, jer je kult Silvana bio veoma raširen, kako u Italiji, tako i u provincijama. Neki stručnjaci su međutim potencirali tezu da u delmatskom Silvanu treba vidjeti jedno epihorsko delmatsko božanstvo, koje je u kontaktima s grčkim svijetom poprimilo atribute grčkoga Pana. Činjenica je da ikonografija likovnih prikaza ovih spomenika iz Dalmacije pokazuje više sličnosti s grčkim Panom (kozje uši i kozje noge) negoli s italskim Silvanom. To je božanstvo, prema navedenoj tezi, u kasnijim kontaktima s Rimljanima preuzelo ime italskoga boga Silvana. Teza se potkrepljuje nalazima reljefno-epigrafskih spomenika

the iconography on artistic depictions of these monuments from Dalmatia show much greater similarity to the Greek Pan (goat's ears and legs) than with the Italic Silvanus. This deity, according to one hypothesis, took on the name of the Italic god Silvanus in later contacts with the Romans. This view is backed by discoveries of relief-epigraphic monuments showing the deity with attributes of Pan, even though the accompanying inscriptions refer to him as Silvanus (*Imamović 1977, no. 11, 22*).

Besides portrayals of Silvanus alone, there are also portrayals of him accompanied by Diana, and also by nymphs, and with Diana and nymphs together. Even in these portrayals, Silvanus retains the attributes of Pan. Several relief-epigraphic monuments have been preserved on the which the inscription mentions this deity. Thus, Silvanus appears in Diana's company on two relief-epigraphic monuments (*Imamović 1977, no. 27, 30*), and on one relief from Gardun, near Trilj (*Tilurium*), depicted in the company of nymphs (*D. Rendić-Miočević 1955, p. 24*). On some of these portrayals, the nymphs are wearing local garb, which may additionally indicate the indigenous nature of the Silvanus cult (*D. Rendić-Miočević 1955, T. LXXXIII. 1*).

Although it would appear that in the scholarly literature the hypothesis of the indigenous character of Silvanus and even his cultic community has been accepted, the Illyrian, or more specifically Delmati, name of this deity is not known. Only a fortunate future discovery may fully meet these scholarly demands and finally confirm this hypothesis.

21 Zaninović 2007.

koji prikazuju božanstvo s atributima Pana, ali ga na popratnom natpisu nazivaju Silvanom (*Imamović 1977, br. 11, 22*).

Osim prikaza na kojima je Silvan sam, poznati su i prikazi na kojima je u društvu s Dijanom, potom u društvu s nimfama, ali i u društvu s Dijanom i nimfama zajedno. I na tim je prikazima Silvan zadržao svoje atribute Pana. Sačuvano je nekoliko reljefno-epigrafskih spomenika koji u natpisu spominju to božanstvo. Tako se Silvan pojavljuje u Dijaninu društvu na dva reljefna epigrafska spomenika (*Imamović 1977, br. 27, 30*), a na jednom reljefu iz Garduna kod Trilja (*Tilurium*) prikazan je u društvu s nimfama (*D. Rendić-Miočević 1955, str. 24*). Na nekima od tih prikaza nimfe su odjevene u lokalnu nošnju, što može dodatno upućivati na autohtonost Silvanova kulta (*D. Rendić-Miočević 1950, T. LXXXIII. 1*).

Premda je u stručnoj literaturi, kako se čini, prihvaćena teza o delmatskom autohtonom karakteru Silvana pa čak i njegove kulturne zajednice, još uvijek nije poznato ilirsko, odnosno delmatsko ime tih božanstava. Tek bi sretan nalaz imena mogao s potpunom sigurnošću ispuniti znanstvene zahtjeve i konačno potvrditi postojeće teze.

Rimski kultovi

U Hrvatskoj se sačuvala velika količina arheološkog materijala, kako epigrafskog tako i plastičnog, koja svjedoči o postojanju rimskih kultova u antičkom razdoblju na ovim područjima. Ti spomenici potječu uglavnom s lokaliteta nekadašnjih hramova, svetišta, privatnih kulturnih prostora, ali su kadšto i rezultat slučajnih nalaza s lokaliteta koji nisu vezani uz kulturni ritual. Količina sačuvanog materijala razlikuje se od područja do područja. U onim krajevima koji su duže bili pod snažnim utjecajem Rimljana, kao što su brojni gradovi duž jadranske obale, ali i velika središta u istočnoj Panoniji na sjeveru Hrvatske, više je sačuvanih spomenika nego u onim manje romaniziranim područjima - poput, primjerice, unutrašnjosti Istre, zaleđa Liburnije ili Dalmacije. Potvrđeno je štovanje velikog broja bogova rimskog panteona među kojima se, kao i drugdje u provincijama, ističe kult Jupitera. Po broju sačuvanih posveta slijede Silvan i Liber. Isto tako je sačuvan veći broj posveta koje svjedoče o raširenosti kulta Dijane i Venere. Kult Herkula također je bio omiljen. Zabilježeno je i štovanje drugih bogova rimskog panteona, ali u manjem intenzitetu. Tako je zabilježeno štovanje Kapitolske trijade, carski kult, kult Minerve i kult Junone, Neptuna, Vulkana, Jana, Fortune, Cerere i Saturna. Ti su kultovi dokumentirani u velikoj mjeri na žrtvenicima i posvetnim pločama. Ipak, sačuvani su i likovni prikazi na reljefima, kao i kipovi, skulpture. Spomenike rimskim bogovima podizali su u ranoj fazi romanizacije pripadnici rimskog administrativnog aparata i rimske vojske, a poslije i drugi, kao i latinizirano dobrostojeće domaće stanovništvo.

Svakodnevni život rimskih građana bio je duboko prožet njihovom religioznošću i bez nje je potpuno nezamisliv. Uz izravne potvrde štovanja pojedinog kulta kao što su hramovi i svetišta, zavjetni žrtvenici i natpisi te plastični spomenici, njihova je religioznost posvjedočena i likovnim prikazima na predmetima za svakodnevnu upotrebu. To se prije svega odnosi na novac, gliptiku, keramičke predmete i nakit, ali i brojne obične uporabne predmete, kao što su

Roman cults

A considerable quantity of archaeological materials has been preserved in Croatia, both epigraphic and sculptural, which testifies to the existence of Roman cults in this territory during Antiquity. These monuments generally come from the sites of former temples, shrines, private cult premises, and they are sometimes the result of chance discoveries at sites not tied to cult rituals. The quantity of preserved materials differs from region to region. In those places which were under strong Roman influence for long durations, such as the numerous cities all along the Adriatic coast, as well as the major centres in Eastern Pannonia in Croatia's north, there are more preserved monuments than in those smaller Romanized regions, such as, for example, the Istrian interior or the Liburnian and Dalmatian hinterland. Worship of a large number of gods of the Roman pantheon has been confirmed, and among them - as elsewhere in the provinces - the cult of Jupiter stands out. Silvanus and Liber follow in terms of the number of preserved dedications. Similarly, there is a large number of dedications which testify to the wide distribution of the cults of Diana and Venus. The cult of Hercules was also favoured. Worship of other gods in the Roman pantheon has also been recorded, but at a lesser intensity. Thus, veneration of the Capitoline Triad, the imperial cult, the cult of Minerva and the cults of Juno, Neptune, Vulcan, Janus, Fortuna, Ceres and Saturn have also been recorded. These cults have been documented to a large degree on altars and dedicatory plaques. Nonetheless, artistic portrayals have been preserved, as have statues and other sculptures. Monuments to the Roman deities were raised in the early phase of Romanization by members of the Roman administration and the Roman military, and later by others, such as Latinized domestic citizens of good standing.

The everyday life of Roman citizens was deeply imbued with their piety and without it life would have been unthinkable. Besides direct confirmations of reverence for individual cults such as temples and shrines, votive altars and inscriptions, and sculptural monuments, their piety is also demonstrated by artistic portrayals on items of everyday use. This above all applies to coins, glyptography, pottery and jewellery, and numerous ordinary implements, such as decorative needles, mirrors, boxes and so forth. Roman piety was also reflected in decorative architectural elements on private and public buildings. Satyrs and winged genii, Medusa heads and sphinxes, griffins and hypocausts and other mythological creatures were frequent decorative elements of not only grave monuments, floor mosaics and wall frescoes, but also public buildings: temples, basilicas, amphitheatres, theatres, baths...

Jupiter

Over two hundred examples of monumental materials have been preserved, mainly inscriptions, which prove the existence of Jupiter's cult. Therefore, on this occasion only some general features of the cult will be presented. It was widespread throughout Croatia's territory, and there are almost no villages where at least one monument dedicated to this deity has not been found. From

Slika 10.
Reljef s prikazom rimskog Panteona iz Splita, Arheološki muzej u Splitu
(foto: T. Seser)

Figure 10.
Relief with portrayal of Roman pantheon from Split, Archaeological Museum
in Split (photo: T. Seser)

ukrasne igle, ogledala, kutije i slično. Rimaska se religioznost odražavala i u dekorativnim arhitektonskim elementima privatnih i javnih objekata. Satiri i krilati geniji, glave meduza i sfinga, grifoni i hipokampi te druga mitološka bića bili su neizbježan ukrasni element ne samo nadgrobnih spomenika, podnih mozaika i zidnih fresaka nego i javnih građevina: hramova, bazilika, amfiteatar, teatar, terma...

Jupiter

Sačuvano je više od dvije stotine komada spomeničkog materijala, uglavnom natpisa, koji dokazuju postojanje Jupiterova kulta. Zbog toga ćemo ovom prigodom iznijeti samo opće značajke kulta koji je bio rasprostranjen po čitavom području Hrvatske; gotovo da nema naselja u kojem nije pronađen barem jedan spomenik posvećen tom božanstvu. Samo s prostora sjeverne Hrvatske poznato je tridesetak zavjetnih žrtvenika posvećenih Jupiteru, kao i dvanaest statua izrađenih u bronci i kamenu. To ne čudi ako se zna da je Jupiter bio vrhovno rimsko državno božanstvo, *Optimus Maximus*. Jupiter se najčešće pojavljuje sam, ali i u Kapitolskoj trijadi (s Junonom i Minervom), te u društvu drugih božanstava (često Marsa), ali i nekih numina. Tako na glasovitom žrtveniku (I.L.Jug. 144) iz Trilja stoji posveta: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / et n(umini) H(ippi) fl(uminis)*. Jedan žrtvenik (I.L.Jug. 734) iz Tilurija posvećen je *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / [J]unon(i) [r]egin[ae] / [Fo]rtun(ae) [r]edu[c]i [et] / [Gen(io)] Luci Ang(itiae)*.

Northern Croatia alone there are approximately thirty votive altars dedicated to Jupiter, as well as twelve bronze and stone statues. This is not surprising, given that Jupiter was the supreme Roman deity, *Optimus Maximus*. Jupiter most often appears alone, but also in the Capitoline Triad (with Juno and Minerva) and in the company of other deities (frequently Mars) and with some numina. Thus, the famed altar (I.L.Jug. 144) from Trilj bears this dedication: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / et n(umini) H(ippi) fl(uminis)*. One altar (I.L.Jug. 734) from Tilurium is dedicated to *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / [J]unon(i) [r]egin[ae] / [Fo]rtun(ae) [r]edu[c]i [et] / [Gen(io)] Luci Ang(itiae)*.

The most frequent form of dedication is the one cited, using the abbreviation *IOM*, but Jupiter also has other epithets: *Victor, Conservator, Depulsor, Taranucus, Tanarus, Custos, Tonans, Fulminator, Nundinarius, Culminalis*, as well as *Dolichenus* and *Caelestis*. The iconography of Jupiter's portrayals preserved on statues and reliefs is conservative, just as the typology of portrayals is conservative. These monuments differ from each other mostly in terms of craftsmanship.

Silvanus

In terms of the number of preserved monuments, the cult of Silvanus is the second most common after that of Jupiter. His cult, of which over a hundred items of monumental materials have been preserved, has been recorded on the islands, on the coast, in

Najčešći oblik dedikacije upravo je taj citirani, u kratici - *IOM*, ali Jupiter dobiva i druge epitete: *Victor, Conservator, Depulsor, Taranucus, Tanarus, Custos, Tonans, Fulminator, Nundinarius, Culminalis*, ali i *Dolichenus* te *Caelestis*. Ikonografija je Jupiterovih prikaza sačuvanih na statuama i reljefima konzervativna, kao što je konzervativna i tipologija prikaza. Ti se spomenici međusobno najviše razlikuju po kvaliteti izrade.

Silvan

Prema broju sačuvanih spomenika nakon Jupiterova kulta najzastupljeniji je kult Silvana. Njegov kult, od kojega je sačuvano više od stotinu komada spomeničkog materijala, zabilježen je na otocima, na obali, u gradovima, ali i u sjevernoj Hrvatskoj. Bili su mu privrženi i romanizirani autohtoni stanovnici kao i došljaci. Razlog za tako rašireno štovanje Silvana može se iščitati iz njegove naravi zaštitnika šuma, polja, rijeka, prirode općenito - te je u njemu i nerimsko stanovništvo lako prepoznavalo svoje lokalne elemente. Isto tako postoji teorija da je kult Silvana, osobito na delmatskom području, *interpretatio romana* jednog epihornog božanstva. Njegovi najčešći epiteti su *Silvester* i *Domesticus*.

Ikonografija ovog božanstva na hrvatskim je područjima iznimno zanimljiva i osobita. Osim ponekih prikaza na kojima se Silvan pojavljuje s klasičnim atributima italiskog božanstva (u pratnji psa, jedva odjeven, držeći u ruci *falx*), postoje deseci prikaza - uglavnom reljefa, ali i kipića - na kojima je Silvan prikazan s kozjim ušima i kozjim nogama. Tako ga prikazuje brončani kipić iz Čitluka kod Sinja (*Aequum*). To je bradati Silvan s bujnom kosom, kozjim ušima i kozjim nogama, koji u rukama drži pedum i siringu. Zanimljivo je da je takav antropoteriomorfni Silvan (a riječ je neosporno o Silvanu, što svjedoče natpisi na nekima od tih reljefa), opremljen pastirskim atributima pedumom i siringom.

Silvan se na prikazima pojavljuje sam, ali i u društvu s Dijanom i nimfama. Sačuvani spomenici s prikazom Silvana i njegove kulturne skupine različite su kvalitete. S jedne strane sačuvana su iznimno kvalitetna umjetnička djela, dok s druge strane postoje i brojni prikazi, prije svega reljefi, izrađeni rukom nevjestih provincijskih majstora. No unatoč pomanjkanju klesarskog umijeća i umjetničkog talenta, ti lokalni majstori u prikazima nisu izostavljali ni jedan detalj Silvanove ikonografije niti ikonografije njegovih pratilaca. Većina tih zanimljivih i izuzetnih reljefa potječe s područja na kojem su obitavali Delmati.

S drugih područja, pa tako i s područja sjeverne Hrvatske, spomenici posvećeni Silvanu uglavnom su žrtvenici. Pronađeno je tridesetak žrtvenika i dva plastična prikaza. Najviše je Silvanovih žrtvenika, i to jedanaest, otkriveno u Topuskom, od kojih devet na jednom lokalitetu. Otkriće govori u prilog tezi da je na tom mjestu postojalo Silvanovo svetište. Svetište je, čini se, postojalo i u Daruvaru (*Aquae Balissae*), gdje su na jednom lokalitetu pronađena četiri Silvanova žrtvenika (*Pinterović 1975, str. 123-155*). Jedan od tri žrtvenika na natpisu nosi posvetu *Silvano M(agno)/ et Silvanae*, a na drugom je reljefni prikaz Silvana s dvije družice, možda upravo *silvanae*. Prije nekoliko godina u Osijeku je na jednome mjestu otkriveno pet Silvanovih žrtvenika - što također

Slika 11.
Žrtvenik Silvana iz Topuskog,
Arheološki muzej u Zagrebu
(foto: M. Sanader)

Figure 11.
Altar of Silvanus from Topusko,
Archaeological Museum in
Zagreb (photo: M. Sanader)

the cities, and in Northern Croatia. Both indigenous residents and immigrants were attracted to him. The reason for this widespread worship of Silvanus can be interpreted on the basis of his nature as a patron of forests, fields, rivers and nature in general - so even the non-Roman population easily recognized their local elements in him. Similarly, there is a theory according to which the cult of Silvanus, particularly in the Delmati territory, was an *interpretatio romana* of a local deity. His most common epithets were *Silvester* and *Domesticus*.

The iconography of this deity in the Croatian territories is exceptionally interesting and peculiar. Besides some portrayals in which Silvanus appears with the classical attributes of the Italic deity (accompanied by a dog, scantily clad, hold in his hand a *falx*), there are dozens of portrayals - mainly reliefs but also figurines - in which Silvanus is shown with a goat's ears and legs. One such portrayal can be seen in the bronze figurine from Čitluk, near Sinj (*Aequum*). The figurine shows a bearded Silvanus with thick hair, goat's ears and legs, holding a *pedum* and syringes. It is interesting that such an anthropomorphic Silvanus (and there can be no doubt that it is Silvanus, as proven by the inscriptions on some of these reliefs), is equipped with shepherd's attributes, the *pedum* and syringes.

Silvanus appears on these portrayals alone, but also accompanied by Diana and nymphs. The preserved monuments depicting Silvanus and his cult groups are of differing quality. On the one hand, exceptionally high-quality art works are preserved,

govori u prilog tezi da je i na tom mjestu bilo Silvanovo svetište.

Silvanovi epiteti su *Augustus*, *Magnus*, *Domesticus* i *Silvester*. Sačuvan je i jedan žrtvenik (CIL III 3963) sa do danas nerazjašnjenim epitetom *Magla*. Među dedikantima spomenika posvećenih Silvanu dio je i onih autohtonog porijekla.

Liber

Kult staroga italskog božanstva Libera bio je raširen po svim krajevima antičke Hrvatske, kako na otocima i na obali, tako i u unutrašnjosti. U većini slučajeva, međutim, štovao se kao *Liber Pater*, a katkad se pojavljuje i sa svojom družicom Liberom. Na dvama se natpisima javlja i s epitetom *Troclensis* (CIL III 3093; CIL III 3065). S područja Istre sačuvana su dva natpisa (I.I. X/1 585; I.I. X/II 232), koji svjedoče da se ovo božanstvo štovalo i kao *Liber Augustus*. Na drugoj zavjetnoj ploči ono je čak *Liber Deus* (Zaninović 1997, str. 13), dok se na jednom, danas nestalom, natpisu spominje kao *Genius Liberi Augusti* (I.I. X/II 2). Na epigrafskim spomenicima liburnskog područja božanstvo je uglavnom prisutno kao *Liber Pater*. Natpisi su pronađeni u Rabu (*Arba*) (CIL III 2931), Osoru (*Apsorus*) (CIL III 10133) i Senju (*Senia*) (I.L.Jug. 247), odakle potječe i mramorni kip Libera; nadalje, u Karinu (*Corinium*) (CIL III 15046), Bribiru (*Varvaria*) (BASD 1902, str. 143), Podgrađu (*Asseria*) (CIL III 9934) i Skradinu (*Scardona*) (CIL III 2815). Na jednom kamenom postolju iz Marine kod Labina božanstvo se pojavljuje kao *Liber Pater Augustus* (CIL III 3046), a pretpostavlja se da je nekoć na tom postolju stajao njegov kip. U Zadru (*Iader*) pronađen je natpis (CIL III 2803) na kojem se spominju Liber, Libera, Izida i Serapis. Južnije na otocima i uz obalu pronađeno je više od trideset epigrafskih spomenika posvećenih Liberu Pateru. Ima ih na otocima Braču (CIL III 3093; CIL III 3094), Korčuli (CIL III 3065) i Mljetu (Zaninović 1990, str. 725-732). Tako, primjerice, mljetski natpis govori i o postojanju Liberova hrama s trijemom. Ipak, najviše posveta potječe iz Solina (*Salona*) (CIL III 1951; CIL III 8674; CIL III 872; CIL III 14211; CIL III 14672; CIL III 14673; I.L.Jug. 673). Na jednom reljefu bakhičkog sadržaja, koji je samo djelomično sačuvan, a potječe iz Salone, može se pročitati da je Liber bio i *Deus Laetus* (CIL III 8673a).

Nekoliko je natpisa posvećenih Liberu pronađeno i u Naroni (Vid kod Metkovića) (CIL III 1785; CIL III 1787; CIL III 1788). Na jednome se naronitanskom natpisu (CIL III 1784) spominje da je Liberu u čast sagrađen hram, a na drugom (CIL III 1786) se spominje obnova Liberova hrama. Utvrđeno je također da su oslobođenici u Naroni bili najčešći autori posveta u čast Liberu, što je potaklo neke istraživače na zanimljivu tezu da je u tom gradu bio štovan kao bog slobode. U zaleđu Narone, kod Humca, također je pronađen natpis koji govori o podizanju hrama (CIL III 8484), a jedan drugi iz istog mjesta govori o obnovi Liberova hrama i portika (CIL III 8485). Autori oba natpisa bili su vojnici. Iz sjeverne Hrvatske sačuvano je nekoliko epigrafskih (CIL III 3267; CIL III 3956=10834; CIL III 13408; AE 1974, 531) i nekoliko plastičnih posveta Liberu. Osim toga, na dvama natpisima i trima reljefima uza nj se pojavljuje i Libera. Na jednom se drugom reljefu pojavljuje samo Libera (A. Rendić-Miočević, Šegvić 1998, str. 9).

while on the other there are also numerous portrayals, above all reliefs, rendered by unskilled provincial masters. However, despite the lack of sculptor's skill and artistic talent, these local masters did not leave out any details in their portrayals of the iconography of Silvanus nor the iconography of his consorts. Most of these interesting and exceptional reliefs come from territories in which the Delmati lived.

In other territories, including Northern Croatia, monuments dedicated to Silvanus are generally altars. Approximately thirty altars and two sculpted portrayals were discovered. Most of the altars of Silvanus, eleven of them, were discovered in Topusko, of which nine were found at a single site. The discovery speaks in favour of the hypothesis that there was a shrine to Silvanus at this site. A shrine also, it would appear, also existed in Daruvar (*Aquae Balissae*), where four altars of Silvanus were found (Pinterović 1975, pp. 123-155). One of these three altars bears an inscription with the dedication *Silvano M(agno)/ et Silvanae*, while on the other there is a relief portrayal of Silvanus with two consorts, perhaps, in fact, the *silvanae*. Several years ago, five altars of Silvanus were discovered in Osijek - which also backs the hypothesis that there was a shrine to Silvanus at this site.

The epithets accompanying Silvanus are *Augustus*, *Magnus*, *Domesticus* and *Silvester*. One altar (CIL III 3963) was also found with the still inexplicable epithet *Magla*. Among the dedicants of monuments dedicated to Silvanus, some are of indigenous origin.

Liber

The cult of the old Italic god Liber was widespread in all regions of Croatia during Antiquity, both on the islands and along the coast, as well as the interior. In most cases, however, he was worshipped as *Liber Pater*, and sometimes he appeared with his consort, Libera. On two inscriptions he is even referred to with the epithet *Troclensis* (CIL III 3093; CIL III 3065). In the territory of Istria, two inscriptions were preserved (I.I. X/1 585; I.I. X/II 232) which indicate that this deity was also worshipped as *Liber Augustus*. On another votive plaque he is even referred to as *Liber Deus* (Zaninović 1997, p. 13), while on another, today lost, inscription, he was referred to as *Genius Liberi Augusti* (I.I. X/II 2). On epigraphic monuments from Liburni territory, this deity is generally present as *Liber Pater*. These inscriptions were found in Rab (*Arba*) (CIL III 2931), Osor (*Apsorus*) (CIL III 10133) and Senj (*Senia*) (I.L.Jug. 247), which is where a marble statue of Liber was also found, and in Karin (*Corinium*) (CIL III 15046), Bribir (*Varvaria*) (BASD 1902, p. 143), Podgrađe (*Asseria*) (CIL III 9934) and Skradin (*Scardona*) (CIL III 2815). On one stone pedestal from Marina, at Labin, the deity appears as *Liber Pater Augustus* (CIL III 3046), and it is assumed that a statue of him formerly stood on this pedestal. In Zadar (*Iader*) an inscription (CIL III 2803) was found which mentions Liber, Libera, Isis and Serapis. Farther south, on the islands and along the coast, over thirty epigraphic monuments dedicated to Liber Pater have been discovered. There were found on the islands of Brač (CIL III 3093; CIL III 3094), Korčula (CIL III 3065) and Mljet (Zaninović 1990, pp. 725-732). Thus, for example, the Mljet inscription even speaks of the existence of Liber's temple with

Herkul

Kult Herkula bio je također vrlo zastupljen na području Hrvatske, ali štovao se i kult grčkog junaka Herakla, o čemu svjedoče emisije novca s njegovim likom. Također je zanimljiv podatak o kojemu piše Pseudo-Skilak (22), da je na ovom prostoru postojala, do danas još uvijek neubicirana, kolonija koja je nosila njegovo ime - *Herakleia*. Iz vremena kad su područja današnje Hrvatske bila u sastavu Rimskog Carstva sačuvano je više od pedeset spomenika tog veoma starog kulta, većinom brončanih kipića, reljefa, statua, ali i natpisa. Zanimljiv natpis (CIL V 8139) tako potječe iz Pule, a iz njega se doznaje da je upravo Herkul bio zaštitnik grada, te da je puno ime grada sadržavalo i njegovo ime: *Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea*.

Kada se govori o ikonografiji Herkulovih prikaza, može se reći da ona ne odstupa od standardne. To znači da se taj antički junak prikazuje u stojećem položaju, uglavnom nag, zaogrnut lavljom kožom, a u rukama drži toljagu i neki od svojih atributa. Dedikanti su bili pretežito vojnici i državni službenici. Kako se smatra da su iz Herkulova kulta bile isključene žene, zanimljiv je natpis iz Siska (CIL III 10836) na kojem se kao dedikant pojavljuje upravo stanovita *Ingenua Rufina*, koja je s bratom posvetila mramorni žrtvenik upravo Herkulu.

Dijana

Kult božice Dijane bio je također veoma štovan. Posvete Dijani, međutim, mogu se podijeliti u dvije skupine. U jednoj su spomenici koji pokazuju njezinu vezu s kultom Silvana, odnosno s kultom mogućeg autohtonog božanstva koje bi se krilo pod Silvanovim imenom na delmatskom području, o čemu je već bilo riječi. Budući da s delmatskog područja potječe i najveći broj likovnih prikaza Dijane, misli se da oni zapravo prikazuju lokalno žensko božanstvo prepoznato u kultu Dijane. Na tim prikazima Dijanin lik, uz neke lokalne specifičnosti, preuzima ikonografiju grčke Artemide, koja se pojavljuje u pratnji psa ili košute, odjevena u kratki hiton.

Drugu skupinu spomenika čine posvete italskoj Dijani, iz priobalnih krajeva i iz unutrašnjosti Hrvatske. Njezina ikonografija na tim prikazima slijedi ikonografiju italske Dijane. Po skromnim nalazima s područja sjeverne Hrvatske dalo bi se zaključiti da je Dijanin kult na tom prostoru bio manje štovan. Postoji jedan natpis na zavjetnom žrtveniku (AIJ 459) posvećen Dijani, kao *Dom(inae et/D(eae) [D]iana*, te natpisi na dva žrtvenika (AIJ 460; I.L.Jug. 356), od kojih je jedan posvećen Dijani i nimfama. Sva tri natpisa su iz Varaždinskih toplica (*Aquae lasae*). Sačuvala su se i tri plastična prikaza.

Uz epitet *Augusta* najčešće se njezinom imenu dodaju i epiteti *Conservatrix* i *Silvestris*. Štovatelji Dijanina kulta bili su, uz trgovce i obrtnike, i vojnici, koji je, kako se čini, poštuju kao zaštitnicu lova. Jedan zanimljivi reljef s prikazom Dijane pronađen je u okolici Imotskoga, a rad je, kako piše na spomeniku, lokalnog majstora Maksimina. Isti se majstor, koji je djelovao sredinom 2. st., potpisao i na jednoj sepulkralnoj steli.

Čini se da je Dijanino svetište koje je bilo smješteno na

portico. Nonetheless, most dedications come from Solin (*Salona*) (CIL III 1951; CIL III 8674; CIL III 872; CIL III 14211; CIL III 14672; CIL III 14673; I.L.Jug. 673). On one relief with Bacchic content from Salona, which has only been partially preserved, one can read that Liber was also *Deus Laetus* (CIL III 8673a).

Several inscriptions dedicated to Liber have also been found in *Narona* (Vid, near the town of Metković) (CIL III 1785; CIL III 1787; CIL III 1788). One of the *Narona* inscriptions (CIL III 1784) mentions that a temple was erected in honour of Liber, while another (CIL III 1786) mentions the renovation of Liber's temple. It has also been confirmed that freedmen from *Narona* were the most frequent authors of dedications in honour of Liber, which led some researchers to the interesting hypothesis that he was worshipped in this city as the god of freedom. In *Narona's* hinterland, near *Humac*, an inscription was also found which speaks of the construction of a temple (CIL III 8484), while another from a different site speaks of the renovation of Liber's temple and portico (CIL III 8485). The authors of both inscriptions were soldiers. Several epigraphic (CIL III 3267; CIL III 3956=10834; CIL III 13408; AE 1974, 531) and sculptural dedications to Liber from Northern Croatia have been preserved. Additionally, on two inscriptions and three reliefs, *Libera* appears next to him as well. On another relief, only Liber appears (A. Rendić-Miočević, Šegvić 1998, p. 9).

Hercules

The cult of *Hercules* was also very common in Croatia's territory, but the cult of the Greek hero *Heracles* was also venerated, to which coinage bearing his image testifies. Also interesting is the testimony of Pseudo-Scylax (22), who wrote that a colony existed in this territory, as yet not precisely located, which bore the name *Herakleia*. Over fifty monuments of this very old cult from the era when the territory of today's Croatia was a part of the Roman Empire have been preserved. Most of them are bronze figurines, reliefs and statues, but there are also inscriptions. An interesting inscription (CIL V 8139) thus comes from Pula, and it indicates that *Hercules* was actually the city's protector, so that the full name of the city also bore his name: *Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea*.

As to the iconography of portrayals of *Hercules*, one can say that they do not deviate from the standard. This means that this ancient hero is depicted standing, usually naked, with a lion's skin over his shoulders, and holding a club and some of his attributes in his hands. The dedicants were generally soldiers and civil servants. Since it is believed that women were excluded from the cult of *Hercules*, an inscription from Sisak (CIL III 10836) is quite intriguing in that the dedicant is a certain *Ingenua Rufina*, who, with her brother, dedicated a marble altar precisely to *Hercules*.

Diana

The cult of the goddess *Diana* was also very widely venerated. Dedications to *Diana*, however, can be classified into two groups. One encompasses monuments which depict her in association with the cult of *Silvanus*, i.e. the cult of a possibly indigenous deity

Slika 12.
Dijanin kip iz Raba, Samostan sv.
Eufemije u Kamporu
(foto: I. Fadić)

Figure 12.
Statue of Diana from Rab,
Convent of St. Euphemia in
Kampor (photo: I. Fadić)

zapadnom rtu današnjega brda Marjana u Splitu bilo osobito omiljeno u antičkom svijetu, a taj lokalitet spominje i *Tabula Peuntigeriana*, kao *Ad Dianam*.²²

Venera

I kult božice Venere bio je prilično popularan, o čemu svjedoči nekoliko natpisa i skulptura. Kao *Venus Sacrum* (I.L.Jug. 676) pojavljuje se u Saloni, a kao *Venus* u okolici Tilurija (I.L.Jug. 746). U Puli se božica štovala kao *Venus Caelestis* (I.I. X/1 24; I.I. X/1 25). U Ninu se javlja kao *Venus Victrix* (CIL III 2971), kao i u Saloni (I.L.Jug. 2062; I.L.Jug. 2063) te Naroni (CIL III 1797). U Danilu kod Šibenika (*Rider*) ona je *Venus Victrix Partica Augusta* (CIL III 2770), u Skradinu *Venus Augusta* (CIL III 2805), dok se u Čitluku (*Aequm*) štovala kao *Venus Genetrix* (CIL III 9756).

U Saloni je pronađen žrtvenik na kojemu se Venera naziva *Venus victrix Bacca* (I.L.Jug. 2285), ali i *Venus Palagia*, kao što svjedoči natpis iz Blata na Korčuli (CIL III 3066). Ako u ova dva epiteta vidimo utjecaj grčke Afrodite iz dalmatinskih grčkih kolonija, možda možemo ustvrditi da je Venerin kult jedan od najstarijih na Jadranu. Na području sjeverne Hrvatske štovanje njezina kulta dokazano

concealed under the name *Silvanus* in Delmati territory, which has already been noted above. Since the highest number of artistic portrayals of *Diana* also originated in Delmati territory, it is believed that they actually depict a local female deity recognized in the cult of *Diana*. In these portrayals, *Diana*'s image, with some local specifics, assumed the iconography of the Greek *Artemis*, who appears accompanied by a dog or roe-deer, and wearing a short chiton.

The other group encompasses dedications to the Italic *Diana* from the coastal zones, but also from Croatia's interior. Her iconography in these portrayals adheres to the iconography of Italic *Diana*. Based on the meagre finds from Northern Croatia, one could conclude that *Diana*'s cult in this area was worshipped less. There is an inscription on a votive altar (AIJ 459) dedicated to *Diana*, as *Dom(inae et/D(eae) [Di]anae*, and inscriptions on two altars (AIJ 460; I.L.Jug. 356), of which one is dedicated to *Diana* and the nymphs. All three inscriptions are from Varaždinske Toplice (*Aquae lasae*). Three sculpted portrayals have also been preserved.

In addition to the epithet *Augusta*, her name is most often accompanied by the epithets *Conservatrix* and *Silvestris*. Besides merchants and artisans, devotees of *Diana*'s also included soldiers, who, it would appear, revered her as the patron of the hunt. An interesting relief portrayal of *Diana* was found near Imotski. It is the work, as written on the monument, of the local master *Maximus*. The signature of this same master, who worked during the mid-second century, was also found on a sepulchral stela.

It would appear that the shrine of *Diana* located on the western promontory of Marjan Hill in Split was particularly favoured in the Classical world, and this site is mentioned in the *Tabula Peuntigeriana*, as *Ad Dianam*.²²

Venus

The cult of the goddess *Venus* was also rather popular, to which several sculptures and inscriptions testify. She appeared as *Venus Sacrum* (I.L.Jug. 676) in Salona, and as *Venus* in the vicinity of Tilurium (I.L.Jug. 746). In Pula, the goddess was worshipped as *Venus Caelestis* (I.I. X/1 24; I.I. X/1 25). In Nin, she appeared as *Venus Victrix* (CIL III 2971), as she did in Salona (I.L.Jug. 2062; I.L.Jug. 2063) and in Naroni (CIL III 1797) as well. In Danilo, near Šibenik (*Rider*) she appeared as *Venus Victrix Partica Augusta* (CIL III 2770), and as *Venus Augusta* in Skradin (CIL III 2805), while in Čitluk (*Aequm*) she was worshipped as *Venus Genetrix* (CIL III 9756).

In Salona, an altar was found on which *Venus* is called *Venus victrix Bacca* (I.L.Jug. 2285), and also *Venus Palagia*, as shown by an inscription from Blato on the island of Korčula (CIL III 3066). If the influence of the Greek *Aphrodite* from the Dalmatian Greek colonies can be seen in these two epithets, perhaps it can be established that the cult of *Venus* was one of the oldest on the Adriatic. Twelve sculptures prove the veneration of her cult in Northern Croatia, although so far there are no inscriptions. An

22 Marasović 1963, str. 122-133.

22 Marasović 1963, pp. 122-133.

je s dvanaest skulptura, dok natpisi za sada nedostaju. Zanimljiv primjerak je koštani držak ogledala iz Siska, izrađen u obliku Venere. U dva slučaja italska se Venera spojila s domaćim božicama, pa je tada zabilježena kao Venera Anzotika (*AE 1940*) i Irija Venera (*I.I. X/III 197*). Ikonografija božice na spomenicima iz Hrvatske je uobičajena, a dedikanti su uglavnom žene, premda se pojavljuju i muškarci koji spomenik podižu u čast neke žene.

Merkur

Kult boga Merkura nije bio previše zastupljen, a njegovo štovanje zabilježeno je s nekoliko natpisa i nekoliko plastika. S obalnog područja sačuvane su dvije brončane figurice iz Istre. Iz istog područja, iz Pule, potječe i jedna šesterokutna boca, tzv. Merkur boca, koja na svojem masivnom dnu nosi utisnut pečat s likom Merkura.²³ Jedan natpis s otoka Visa (*CIL III 3076*) govori o kontaminaciji grčkoga Herma i rimskoga Merkura, što može govoriti u prilog tezi o starosti kulta. Osim spomenutog natpisa s Visa poznat je i natpis iz Muća (*Andetrium*) (*CIL III 2744*) te jedan iz okolice Garduna (*I.L.Jug. 735*). U Naroni su pronađena tri natpisa (*CIL III 1791*; *CIL III 1792*; *CIL III 1793*), a na jednome od njih spominje se i gradnja hrama. Češći su Merkurovi prikazi u vidu reljefa i kipova. Iz Narone je reljef sa sarkofaga koji ga prikazuje kao Merkura Psihopompa (*Mercurius Psychopompus*). Iz Narone potječe i mramorna glava Merkurove statue koja se danas čuva u Ashmolean museum u Oxfordu.

S područja sjeverne Hrvatske poznato nam je jedanaest prikaza Merkura. Njegova je ikonografija na prikazima iz Hrvatske uobičajena, jer je uglavnom nag, s nebridom preko ramena te s petasom i kerikejom, s krilatim cipelama te vrećicom novca u desnoj ruci. Dedikanti na natpisima bili su oslobođenici i jedan vojnik.

Fortuna

Nemali broj spomenika svjedoči i o štovanju rimske božice Fortune. U Rovinju je pronađen natpis (*I.I. X/I 640*) koji govori da je božica ondje imala i svetište. Iz Istre potječe i jedna brončana figurica nađena kod sela Krasice kod Buja. S područja koje su nastavali Liburni je natpis pronađen u Nadinu (*CIL III 12258*), a i južnije na jadranskoj obali također su pronađeni natpisi, i to u Saloni (*CIL III 1938*; *CIL III 1939*; *CIL III 14624*; *CIL III 14667*; *CIL III 14668*), Tiluriju (*CIL III 13168*; *I.L.Jug. 734*) i Naroni (*CIL III 1774*; *CIL III 14624*; *I.L.Jug. 1871*). U sjevernoj Hrvatskoj pronađena su četiri žrtvenika, ali i nekoliko brončanih figurica. Jedna od najljepših brončanih figurica Fortune iz južne Panonije potječe iz Vinkovaca. Njezini epiteti su *Augusta*, *Conservatrix*, *Domestica* i *Redux*.

interesting example is the bone handle of a mirror from Sisak, made in the shape of Venus. In two cases, the Italic Venus was merged with domestic goddesses, so she was then recorded as Venus Anzotica (*AE 1940*) and Iria Venus (*I.I. X/III 197*). The iconography of the goddess on monuments from Croatia is customary, and the dedicants are usually women, although sometimes men also raised a monument in honour of a woman.

Mercury

The cult of the god Mercury was not overly present, but worship of him was recorded in several inscriptions and some sculpted items. Two small bronze figurines from Istria were preserved in the coastal zone. A hexagonal bottle, which bears an impressed seal with the image of Mercury on its massive bottom,²³ comes from the same area, Pula to be precise. An inscription from the island of Vis (*CIL III 3076*) speaks of the contamination of the Greek Hermes and the Roman Mercury, which may back the hypothesis on the great age of this cult. Besides this inscription from Vis, another inscription from Muć (*Andetrium*) (*CIL III 2744*) is also known, as well as one from the vicinity of Gardun (*I.L.Jug. 735*). Three inscriptions were found in Naronia (*CIL III 1791*; *CIL III 1792*; *CIL III 1793*), and one of them mentions the construction of a temple. Portrayals of Mercury on reliefs and statues are more frequent. A relief on a sarcophagus from Naronia depicts him as *Mercurius Psychopompus*. The marble head of a statue of Mercury from Naronia is now held in the Ashmolean Museum in Oxford.

Eleven portrayals of Mercury come from Northern Croatia. His iconography on portrayals from Croatia is customary, for he is usually shown naked, with a nebris over his shoulders and with the *petasus* and *kerykeion*, with winged sandals and a purse of money in his left hand. The dedicants in inscriptions were usually freedmen, and in one instance it was a soldier.

Fortuna

A considerable number of monuments testify to worship of the Roman goddess Fortuna. An inscription was found in Rovinj (*I.I. X/I 640*) which indicates that this goddess had a shrine there. Also from Istria is a bronze figurine found at the village of Krasica, near Buje. In the territory inhabited by the Liburni, an inscription was found in Nadin (*CIL III 12258*), while inscriptions were also found farther south, in Salona (*CIL III 1938*; *CIL III 1939*; *CIL III 14624*; *CIL III 14667*; *CIL III 14668*), Tilurium (*CIL III 13168*; *I.L.Jug. 734*) and Naronia (*CIL III 1774*; *CIL III 14624*; *I.L.Jug. 1871*). Four altars were found in Northern Croatia, as well as several bronze figurines. One of the loveliest bronze figurines from Southern Pannonia was found in Vinkovci. Its epithets are *Augusta*, *Conservatrix*, *Domestica* and *Redux*.

23 Fadić 2005, str. 205-213.

23 Fadić 2005, pp. 205-213.

Kapitolinska trijada

Već je spomenuto da se na prostorima Hrvatske kult Jupitera pojavljuje i u sklopu kulta Kapitolinske trijade. Kult Kapitolinske trijade nije bio previše zastupljen. Osim ostataka hramova u Poreču, Nezakciju, Puli, Zadru, Ninu, Varaždinskim toplicama, a možda i u Solinu i Nadinu posvećenih Kapitolinskoj trijadi, sačuvana su i dva natpisa: jedan na djelomično sačuvanom žrtveniku iz Solina (*I.L.Jug. 2049*), koji nosi posvetu *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) lu[noni] /reginae Mine[rvae]/*, a drugi iz Osijeka (*Mursa*) (*I.L.Jug. 3098*), koji nosi posvetu *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Junoni | Minervae sacr(um)*.

Minerva

Ako smo ustvrdili da su dokazi štovanja kulta Kapitolinske trijade razmjerno rijetki, onda valja reći i to da se božanstva iz sastava Trijade pojavljuju češće kao subjekti samostalnih kultova. O Jupiteru kao najzastupljenijemu kultu u Hrvatskoj već je bilo govora. Uz njega, poznate su i posvete kultu Minerve. Ona se u Puli štovala kao *Minerva Polensis* (*I.I. X/I 158; I.I. X/I 159*), a pojavljuje se i kao *Minerva Flanatica* (*I.I. X/II 194*). Na području Istre pronađene su i tri brončane figurice, od kojih je najljepša ona iz Premanture. Jedno Minervino poprsje od terakote potječe iz jedne od pulskih nekropola. Na jednom natpisu (*CIL III 3136*) iz Osora spominje se kao zaštitnica gradskih zanatlija. Potvrde Minervina kulta nađene su duž jadranske obale, i to najčešće u obliku brončanih figurica. Iz okolice Knina potječe natpis koji govori o obnovi Minervina svetišta (*I.L.Jug. 2801*). Mramorni kip Minerve iz Varaždinskih toplica najslavniji je kip ove božice iz sjeverne Hrvatske, premda po kvaliteti izrade za njim ništa ne zaostaje ni mala brončana figura božice pronađena u Grbavcu. Njezina ikonografija nimalo ne odstupa od već poznate klasične Minervine ikonografije, a dedikanti su svi staleži tadašnjega rimskog društva.

Junona

Junona se u Istri javlja na jednom nadgrobnom spomeniku (*I.I. X/I 268*), ali se spominje i na djelomično sačuvanom natpisu iz Novigrada, kao *Iuno Feronia* (*I.I. X/III 77*). U Nezakciju je pronađena votivna brončana figurica, koja se danas čuva u Padovi, za koju se smatra da predstavlja Junonu. Iz Zadra potječe votivna ara (*CIL III 2804 = 9982*), a u Burnumu (Ivoševci) je pronađen natpis na kojem se Junona spominje zajedno s Jupiterom (*Suić 1970, str. 112*). Zavjetni natpisi Junoni poznati su iz Čitluka, Sinja, Vrlike i Solina (*Medini 1972, str. 189*). Sačuvano je i nekoliko natpisa iz sjeverne Hrvatske, iz Varaždinskih toplica i Siska (*Siscia*) (*CIL III 9750; CIL III 9806; CIL III suppl. 3952; CIL III 10838*). Iz okolice Siska potječu još dva žrtvenika (*CIL III 10841; AIJ 539*) podignuta u čast Junoni. Na jednom od njih - na kojem se štiju i Jupiter, Sol i Genius Loci - božica nosi epitet *Optima*. Na drugom se žrtveniku Junona također pojavljuje zajedno s Jupiterom. Danas se u gliptoteci Ny Carlsberg u Kopenhagenu čuva mramorna statua božice za koju se smatra da ipak potječe iz Nina, a ne iz Akvileje, kako se

The Capitoline Triad

It has already been noted that the cult of Jupiter also appeared in Croatia's territory as a part of the cult of the Capitoline Triad. The cult of the Capitoline Triad was not overly present. Besides the remains of temples in Poreč, Nesactium, Pula, Zadar, Nin, Varaždinske toplice, and perhaps in Solin and Nadin dedicated to the Capitoline Triad, two inscriptions were also preserved: one on a partially preserved altar from Solin (*I.L.Jug. 2049*), which bears the dedication *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) lu[noni] /reginae Mine[rvae]/*, and the other from Osijek (*Mursa*) (*I.L.Jug. 3098*), bearing the inscription *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Junoni | Minervae sacr(um)*.

Minerva

If it has been ascertained that evidence of veneration of the cult of the Capitoline Triad is relatively rare, it can also be said that the individual deities from the Triad appear more often as the objects of independent cults. Jupiter's cult as the most common in Croatia has already been mentioned. Besides Jupiter, dedications to the cult of Minerva are also known. She was worshipped in Pula as *Minerva Polensis* (*I.I. X/I 158; I.I. X/I 159*), and she also appeared as *Minerva Flanatica* (*I.I. X/II 194*). Three bronze figurines were also found in the territory of Istria, of which the loveliest is one from Premantura. A terracotta bust of Minerva came from one of the necropolises in Pula. In an inscription (*CIL III 3136*) from Osora, she is mentioned as the patron of the city's artisans. Confirmations of Minerva's cult have been found all along the Adriatic coast, most often in the form of bronze figurines. An inscription about the renovation of Minerva's shrine (*I.L.Jug. 2801*) was found in the vicinity of Knin. The marble statue of Minerva from Varaždinske toplice is the most famous statue of this goddess from Northern Croatia, although the bronze figure of the goddess found in Grbavac is notable in terms of the quality of its rendering. Its iconography does not deviate in the least from the already known classical iconography of Minerva, and the dedicants are from all classes of Roman society of the time.

Juno

In Istria, Juno's name appears on a grave monument (*I.I. X/I 268*), but it is also mentioned on a preserved inscription from Novigrad, as *Iuno Feronia* (*I.I. X/III 77*). A votive bronze figurine was found in Nesactium which is today held in Padua, which is believed to represent Juno. A votive ara comes from (*CIL III 2804 = 9982*), while an inscription was found in Burnum (Ivoševci) which mentions Juno together with Jupiter (*Suić 1970, p. 112*). Votive inscriptions invoking Juno are known from Čitluk, Sinj, Vrlika and Solin (*Medini 1972, p. 189*). Several inscriptions from Northern Croatia, from Varaždinske toplice and Sisak (*Siscia*) (*CIL III 9750; CIL III 9806; CIL III suppl. 3952; CIL III 10838*) have also been preserved. Two more altars originated in the vicinity of Sisak (*CIL III 10841; AIJ 539*) both raised in honour of Juno. One of them - on which Jupiter, Sol and the Genius Loci are also revered - the goddess bears the epithet

Slika 13.
Augustova statua iz Nina,
Arheološki muzej u Zadru
(foto: I. Pervan)

Figure 13.
Statue of Augustus from Nin,
Archaeological Museum in Zadar
(photo: I. Pervan)

dosad mislilo. Najčešći epiteti koji se uz epitet *Augusta* pojavljuju uz Junonu su *Conservatrix* i *Regina*. Premda su dedikanti ovih natpisa uglavnom žene, ima i muškaraca, pa jedan tako zahvaljuje božici što su mu sinovi postali duumviri.

Carski kult

Carski kult štuje božanstvo carske osobe, ali i njegove obitelji. O tom državnom kultu su se, osim svećenika koji se na natpisima spominju kao *sacerdotes Augusti* i *flamines*, brinuli i kolegiji carskoga kulta. Na natpisima se službenici kolegija spominju kao *seviri*, *seviri augustales*, *seviri et Augustales* i *Augustales*. Brigu o kultu mogle su voditi i žene, kako svjedoči natpis s jednog žrtvenika (*I.L.Jug. 210*) iz Zadra, koji spominje *flaminica divae Faustinae*. U Puli je još uvijek sačuvan hram posvećen kulturnoj zajednici *Roma et Augustus*. U Skradinu je sačuvana *ara Augusti Liburnorum* (*CIL III 2810*), koja svjedoči da je u tom gradu bilo središte kulta, o kojem se, kako piše na spomenutom žrtveniku, brinuo *sacerdos ad aram Augusti Liburnorum*. Neki istraživači misle da je kapitolinski hram u Zadru već nakon Augustove smrti preuzeo funkciju Augusteuma, što se pretpostavlja i za kapitolinski hram u Ninu. Osim na već spomenutom žrtveniku, i na jednom ulomku arhitrava (*I.L.Jug. 2882*) u Zadru spominje se kult carice Faustine: *-]Divae Fau[stinae-*.

U većim antičkim gradovima, ponajprije u Saloni i Naroni, sačuvani su brojni natpisi koji se odnose na carski kult.

Optima. Juno also appears with Jupiter on the other altar. Today a marble statue believed to come from Nin, and not from Aquileia as previously thought, is held in the Ny Carlsberg Glyptotek. The most common epithets besides *Augusta* which appear accompanying Juno's name are *Conservatrix* and *Regina*. Although the dedicants of these inscriptions are usually women, there are men as well, as in one case in which a man thanks the goddess on the appointment of his sons as duumvirs.

Imperial cult

The imperial cult venerated the divinity of the emperors and the members of their families. Besides priests who are referred to in inscriptions as *sacerdotes Augusti* and *flamines*, the imperial cult was also administered by the collegia of the imperial cult. In inscriptions, collegia officials are referred to as *seviri*, *seviri augustales*, *seviri et Augustales* and *Augustales*. The cult could also be ministered by women, as shown by an inscription on an altar (*I.L.Jug. 210*) from Zadar, which mentions the *flaminica divae Faustinae*. There is still a preserved temple in Pula dedicated to the cult community of *Roma et Augustus*. The *ara Augusti Liburnorum* (*CIL III 2810*) has been preserved in Skradin, and it indicates that there was a cult centre in the city, which was, as stated on the altar, administered by the *sacerdos ad aram Augusti Liburnorum*. Some researchers believe that the Capitoline temple in Zadar became an Augusteum immediately after the death of Augustus, which is also assumed for the Capitoline temple in Nin. Besides the already-mentioned altar, an architrave fragment (*I.L.Jug. 2882*) in Zadar mentions the cult of the Empress Faustina: *-]Divae Fau[stinae-*.

In the larger cities of Antiquity, first and foremost Salona and Naron, numerous inscriptions have been preserved which pertain to the imperial cult. The most significant evidence confirming the imperial cult thus comes from Naron, where an Augusteum was discovered in 1997, and in which 17 statues dedicated to the emperors and their families were found. The work of the collegium which cared for the imperial cult in Naron was mostly administered by freedmen.

In this context, it is interesting to mention the views of B. Gabričević, who believes that the central area of Diocletian's Palace, today called the Peristyle, served a ceremonial purpose. According to him, at that time the aulic ceremony was only in its very beginnings, and the architecture of the Peristyle corresponds to its cult features. Emperor Diocletian appeared before his subjects as a deity, and while the act of adoration was conducted, he would stand under the architrave arch of the central portion of the prothyrum façade.

Janus

A high number of monuments dedicated to the Italic deity Janus were found in the territory inhabited by the Liburni. Researchers have noted that the number of epigraphic confirmations of the cult in Dalmatia is far higher than in other provinces. One altar each was discovered in Plomin (*CIL III 10072*), Labin (*CIL III 3030*),

Najznačajnije svjedočanstvo potvrde carskoga kulta potječe tako iz Narone, gdje je 1997. otkriven Augusteum, u kojem je pronađeno 17 statua posvećenih carevima i njihovim obiteljima. U radu kolegija koji su se brinuli o carskom kultu u Naroni u najvećem su broju sudjelovali oslobođenici. Zanimljivo je u ovom kontekstu spomenuti i mišljenje B. Gabričevića po kojemu je središnji prostor u Dioklecijanovoj palači, koji zovemo Peristil, služio u ceremonijalne svrhe. Po njegovu mišljenju, u to je vrijeme aulička ceremonija bila tek u začetku, a arhitektura Peristila korespondirala je s njezinim kulturnim obilježjima. Car Dioklecijan pojavljivao se pred podanicima kao božanstvo, a dok se obavljao čin adoracije, stajao bi pod arhitravnim lukom središnjeg dijela pročelja protirona.

Janus

Na području koje su nastavali Liburni pronađen je velik broj spomenika posvećenih italskom božanstvu Janusu. Istraživači su primijetili da je broj epigrafskih potvrda toga kulta u Dalmaciji daleko veći nego u drugim provincijama. Po jedan žrtvenik pronađen je u Plominu (CIL III 10072), Labinu (CIL III 3030), Podgrađu (CIL III 9932), Karinu (CIL III 2881) i Ninu (CIL III 2969). U Bribiru su pronađena tri žrtvenika (I.L.Jug. 814, 815; CIL III 149781), a u Nadinu četiri (I.L.Jug. 208, 870; CIL III 15044; VAHD 1952, str. 243). Na većini posveta božanstvo se pojavljuje kao *Janus Pater*, a tek na jednom kao *Janus Augustus*. Dedicanti su domaćeg porijekla u gotovo pedeset posto slučajeva.

Ostali

Na jednom žrtveniku (I.I. X/II 3) iz Poreča posvećenom Neptunu i drugim bogovima piše da se u gradu osim nekih objekata popravljao i Neptunov hram. Sačuvano je još nekoliko žrtvenika posvećenih Neptunu, iz Nina (CIL III 2970), Salone (CIL III 8690) i Bobova Dola (CIL III 2872). Na jednom žrtveniku (I.L.Jug. 753), pronađenom u selu Kosore u okolici Sinja, Neptun se štjuje kao *Neptunus Adab(atensis)*. Iz sjeverne Hrvatske potječu dva žrtvenika (A. Rendić-Miočević, Šegvić 1998, str. 8), dok se u zagrebačkom Arheološkom muzeju čuva kamena skulptura iz Vinkovaca koja predstavlja Neptuna.

U Istri je zabilježeno štovanje kulta *Terra Mater* (I.I. X/I 23; I.I. X/I 653), koji se na tom području pojavljuje i kao *Terra Histria* (I.I. X/I 664), *Histria Terra* (I.I. X/II 1), *Histria* (I.I. X/I 641) i *Istria* (I.I. X/I 7). U Saloni je sačuvana ara s posvetom *Ter/rae / stabi/litati* (I.L.Jug. 2059). U sjevernoj Hrvatskoj štovanje toga kulta zabilježeno je samo na jednom žrtveniku iz Osijeka (I.L.Jug. 1063).

Mars se štovao u Saloni (I.L.Jug. 2051; I.L.Jug. 2069), gdje se na jednom žrtveniku javlja kao *Mars Lyci(us)*. Njemu je posvećen i jedan žrtvenik koji se čuva u Zadru, a mjesto nalaza mu je Burnum ili Bribir (I.L.Jug. 944A). I u sjevernoj Hrvatskoj zabilježene su posvete Marsu. Nalaz iz Kneževih Vinograda (I.L.Jug. 1071) u Slavoniji pokazuje posvetu Marsu i Viktoriji. Na jednom se natpisu Mars štjuje kao *Mars Marmogius* (CIL III 10844). Sačuvano je također nekoliko plastičnih prikaza Marsa, među kojima je najviše brončanih figurica.

Podgrađe (CIL III 9932), Karin (CIL III 2881) and Nin (CIL III 2969). Three altars were found in Bribir (I.L.Jug. 814, 815; CIL III 149781), and four were discovered in Nadin (I.L.Jug. 208, 870; CIL III 15044; VAHD 1952 p. 243). In most dedications his name appears as *Janus Pater*, and only once as *Janus Augustus*. The dedicants are of domestic origin in almost half of the cases.

Others

One altar (I.I. X/II 3) from Poreč dedicated to Neptune and other gods contains a text stating that in addition to other buildings in the city, the temple of Neptune was also being repaired. Several altars dedicated to Neptune from Nin (CIL III 2970), Salona (CIL III 8690) and Bobov Dol (CIL III 2872) were also preserved. On one altar (I.L.Jug. 753) found in the village of Kosore near Sinj, Neptune is revered as *Neptunus Adab(atensis)*. Two altars come from Northern Croatia (A. Rendić-Miočević, Šegvić 1998, p. 8), while the Archaeological Museum in Zagreb holds a sculpture from Vinkovci which represents Neptune.

In Istria, worship of a cult of *Terra Mater* (I.I. X/I 23; I.I. X/I 653) was recorded, which also appeared in this territory as *Terra Histria* (I.I. X/I 664), *Histria Terra* (I.I. X/II 1), *Histria* (I.I. X/I 641) and *Istria* (I.I. X/I 7). In Salona an ara was preserved bearing the dedication *Ter/rae / stabi/litati* (I.L.Jug. 2059). In Northern Croatia, worship of this cult was recorded on only a single altar from Osijek (I.L.Jug. 1063).

Mars was worshipped in Salona (I.L.Jug. 2051; I.L.Jug. 2069), where he appeared on one altar as *Mars Lyci(us)*. An altar held in Zadar is also dedicated to him, and it was found in Burnum or Bribir (I.L.Jug. 944A). Dedications to Mars have also been recorded in Northern Croatia. A discovery made in Kneževi Vinogradi (I.L.Jug. 1071) in Slavonia shows a dedication to Mars and Victoria. In one inscription Mars is venerated as *Mars Marmogius* (CIL III 10844). Several sculpted portrayals of Mars have also been preserved, among which bronze figurines are the most numerous.

Only three monuments testify to the existence of the cult of Vulcan. They include a fragment of a votive column from Nin (I.L.Jug. 905), a votive altar from Nadin (I.L.Jug. 2875) and a bronze figurine from Salona. Three altars are dedicated to the goddess Ceres, one from Narona (CIL III 1771), one from Salona (CIL III 14664), while the third was found in Sisak (CIL III 3942), where an altar was found on which Ceres is venerated together with Jupiter (CIL 10841).

Worship of local river deities has also been recorded. Thus, an inscription from Tenja (CIL III 10263) contains dedications to: *Danuvius et Dravus*. An altar from Ščitarjevo (*Andautonia*) is dedicated to the river deity *Savus* (CIL III 4009). Dedications to nymphs, and to the *Silvanae*, have been recorded. Nymphs also appeared with the adjective *Augustae* (CIL III 4417; CIL III 4119), *Salutares* (CIL III 10891; CIL III 10893) and *lasae* (I.L.Jug. 1170), and also without epithets (I.L.Jug. 817; I.L.Jug. 818; I.L.Jug. 812).

Similarly, the worship of local numina has also been recorded, as in the case of *Genius*, which appears on inscriptions alone or together with other deities (CIL III 3952; CIL III 10841). The god Saturn is mentioned in only one inscription found in Narona (CIL

O kultu Vulkana svjedoče tek tri spomenika. Radi se o jednom ulomku votivnog stupa iz Nina (*I.L.Jug. 905*), jednom zavjetnom žrtveniku iz Nadina (*I.L.Jug. 2875*) i brončanom kipiću iz Salone. Božici Cereri (*Ceres*) posvećena su tri žrtvenika, jedan iz Narone (*CIL III 1771*), jedan iz Salone (*CIL III 14664*), dok je treći pronađen u Sisku (*CIL III 3942*), odakle potječe i žrtvenik na kojem se Cerera štuje zajedno s Jupiterom (*CIL 10841*).

Zabilježeno je i štovanje lokalnih riječnih božanstava. Tako iz Tenje potječe natpis (*CIL III 10263*) s posvetama: *Danuvius et Dravus*. Žrtvenik iz Ščitarjeva (*Andautonia*) posvećen je riječnom božanstvu *Savusu* (*CIL III 4009*). Zabilježene su i posvete nimfama, ali i Silvanama. Nimfe se javljaju i s dodatkom *Augustae* (*CIL III 4417*; *CIL III 4119*), *Salutares* (*CIL III 10891*; *CIL III 10893*) i *lasae* (*I.L.Jug. 1170*), ali i bez epiteta (*I.L.Jug. 817*; *I.L.Jug. 818*; *I.L.Jug. 812*).

Isto je tako zabilježeno štovanje lokalnih numina, kao što je *Genius*, koji se na natpisima pojavljuje sam ili zajedno s drugim božanstvima (*CIL III 3952*; *CIL III 10841*). Boga Saturna spominje samo jedan natpis koji je pronađen u Naroni (*CIL III 1796*). Po jedan spomenik govori o štovanju Eskulapa (*Aesculapius*) (*I.L.Jug. 1870*), *Veste* (*Vesta*) (*I.L.Jug. 2903*), *Bone Deje* (*Bona Dea*) (*I.I. X/I 657*), *Rome i Augusta* (*Roma et Augustus*) (*I.I. X/I 21*), *Lune* (*Luna*) (*I.I. X/I 14*), *Flore* (*Flora*) (*I.L.Jug. 1204*) i *Sola* (*Sol*) (*I.I. X/I 22*). Nedavno je u Puli pronađen podni mozaik s natpisom boginje *Salus*, a u objavi je rad o vrlo rijetko spominjanoj boginji *Salaciji* (Demichelli 2008).

Orijentalni kultovi

Jedan dio antičke religiozne ostavštine pripada i orijentalnim kultovima. Velika većina spomenika koji ukazuju na kult pojedinog božanstva, sačuvana je u obliku većih ili manjih kipova. No među nalazima ima i svjetiljki, rjeđe natpisa, nešto arhitektonske plastike te veliki broj aplika, gema, amuleta i privjesaka. Orijentalni kultovi koji su zabilježeni u Hrvatskoj mogu se podijeliti na nekoliko skupina: kult božanstva *Mitre*, egipatski kultovi, frigijski, sirijski i trački kultovi. Isto su tako sačuvani i tragovi židovskog vjerovanja.

Najzastupljeniji orijentalni kult bio je kult boga *Mitre*, slijede egipatski kultovi, kult *Magne Mater* i kult *Nemeze* (*Nemesis*). Ipak, većina njih se spominje tek na jednom spomeniku ili najviše dva. Kako se čini, orijentalni su kultovi na područje Hrvatske stizali u velikoj mjeri preko rimskih građana orijentalnog porijekla, a manje preko Italika.

Sudeći po brojnim reljefnim pločama s prikazom tauroktonije i po sačuvanim natpisima, *Mitrin* je kult na području Hrvatske bio poprilično raširen.²⁴ Najstariji spomenici zabilježeni su na početku 2. st., a njegovi nositelji bili su državni službenici, uglavnom carski robovi i oslobođenici. Iz Istre potječu tri žrtvenika (*I.I. X/II 216*; *I.I. X/I 594*; *I.I. X/I 16*), kao i ulomak reljefne ploče s djelomično sačuvanom scenom tauroktonije. S liburnskog područja sačuvano je nekoliko natpisa (*CIL III 14986*; *CIL III 13283*; *I.L.Jug. 78*) i reljefa s *Mitrinim* likom. U Arheološkome muzeju u Splitu čuva se desetak

III 1796). There are single monuments that speak of worship of *Aesculapius* (*I.L.Jug. 1870*), *Vesta* (*I.L.Jug. 2903*), *Bona Dea* (*I.I. X/I 657*), *Roma et Augustus* (*I.I. X/I 21*), *Luna* (*I.I. X/I 14*), *Flora* (*I.L.Jug. 1204*) and *Sol* (*I.I. X/I 22*). Recently a floor mosaic was discovered in Pula with an inscription to the goddess *Salus*, and a work about the rarely mentioned goddess *Salacia* is about to be published (Demichelli 2008).

Oriental cults

One part of the religious heritage of Antiquity also belongs to Oriental cults. A vast majority of the monuments indicating the cult of an individual deity has been preserved in larger or smaller statues. However, among them there are lamps, and more rarely inscriptions, some architectural sculpture and a large number of appliqués, gems, amulets and pendants. Oriental cults recorded in Croatia can be classified into several groups: the cult of the god *Mithra*, Egyptian cults, Phrygian, Syrian and Thracian cults. Traces of Jewish beliefs have also been preserved.

The most common Oriental cult was the cult of the god *Mithra*, followed by Egyptian cults, the cult of *Magna Mater* and the cult of *Nemesis*. Nevertheless, most of them are only mentioned on a single monument or two at most. It would appear that Oriental cults made their way to Croatia's territory largely by means of Roman citizens of Oriental origin, and less so by way of Italic immigrants.

Judging by the number of relief slabs bearing depictions of the tauroctony and by the number of preserved inscriptions, *Mithra's* cult in Croatia's territory was quite widespread.²⁴ The oldest monuments were recorded in the early second century, and they were installed by civil servants, generally imperial slaves and freedmen. Three altars originated in Istria (*I.I. X/II 216*; *I.I. X/I 594*; *I.I. X/I 16*), as did a fragment of a relief slab with a partially preserved tauroctony scene. Several inscriptions from Liburni territory have also been preserved (*CIL III 14986*; *CIL III 13283*; *I.L.Jug. 78*) as well as a relief bearing *Mithra's* image. Roughly a dozen (some better, some worse) preserved reliefs bearing the tauroctony and a piece of votive plaque (*CIL III 14243,1*) dedicated to *Mithra* are held in the Archaeological Museum in Split. Several inscriptions from Northern Croatia have also been preserved (*CIL III 3958*; *CIL III 3959*; *CIL III 3960*; *CIL III 10841*; *CIL III 10830*; *I.L.Jug. 290*; *I.L.Jug. 335*; *I.L.Jug. 289*), as well as reliefs which testify to the widespread nature of *Mithra's* cult. The most interesting evidence of the cult are the *Mithraea*. Two have been preserved in Croatia, both in the vicinity of Cavtat (*Epidaurus*). One *Mithraeum* is in Mičići, with a still preserved relief tauroctony carved in stone. The other was on Sveti Juraj Hill, and the relief once carved into solid rock was removed and taken to the town of Cavtat, where it is today.

Among the Egyptian cults, most dedications were made to *Isis*, followed by *Serapis*, then *Osiris*, *Anubis*, *Harpocrates* (*Harpa-Khruti*)

24 Vidi bilj. 4.

24 See footnote 4.

Slika 14.
Mitrino svetište u Močićima (foto: M. Sanader)

Figure 14.
Mithraic shrine in Močići (photo: M. Sanader)

bolje ili lošije sačuvanih reljefnih ploča sa scenom tauroktonije, te dio votivne ploče (CIL III 14243,1) posvećene Mitri. Na području sjeverne Hrvatske sačuvano je nekoliko natpisa (CIL III 3958; CIL III 3959; CIL III 3960; CIL III 10841; CIL III 10830; I.L.Jug. 290; I.L.Jug. 335; I.L.Jug. 289), ali i reljefa koji svjedoče o rasprostranjenosti Mitrina kulta. Najzanimljivija svjedočanstva o njemu ipak su mitreji. U Hrvatskoj su sačuvana dva, i to oba iz okolice Cavtata (*Epidaurus*). Jedan se nalazi u mjestu Mičićima, s još uvijek sačuvanim, u stijeni uklesanim reljefom tauroktonije. Drugi se nalazio na brdu sv. Jurja, a reljef koji je nekoć bio uklesan u živu stijenu, prenesen je u grad Cavtat, gdje se i danas nalazi.

Od egipatskih kultura najviše je posveta Izidi, pa Serapisu, potom slijede Oziris, Anubis, Harpokrat, Hermes Thot, a zabilježeno je i štovanje, još uvijek ne posve razjašnjenog, kulta Jupitera-Amona. Sačuvan je i veći broj šauabta s hijeroglifskim natpisom. Najstariji spomenik datiran je u drugu polovicu 1. st., a dedikanti su većinom bile osobe istočnjačkog porijekla. S područja Istre sačuvala su se dva zavjetna žrtvenika (I.I. X/1 601; I.I. X/III, 1) posvećena Izidi, kao i dvije brončane figurice posvećene

and Hermes Thoth, and veneration of the as-yet unexplained cult of Jupiter-Ammon has also been recorded. A large number of ushabtis with hieroglyphic inscriptions have been preserved. The oldest monument is dated to the latter half of the first century, and the dedicants were largely persons of eastern origin. Two votive altars from Istria (I.I. X/1 601; I.I. X/III 1) dedicated to Isis were preserved, as well as two bronze figurines dedicated to Isis Fortuna. An altar dedicated to Isis is known from Liburni territory (*Selem 1997, p. 59*), as well as a marble statue of Isis from Nin, today held in the Archaeological Museum in Zagreb. An altar from Zadar today held in the stone monument collection of the Maffei Museum in Verona (CIL III 2903) bears a relief showing gods on both sides with an inscription that mentions Isis, Serapis, Liber and Libera. Most dedications to Isis were found in Salona, which is also where a bronze bust of her was discovered and which is today held in the Kunsthistorisches Museum in Vienna. A large number of small bronze statues which depict Isis as *Isis lactans*, nursing Horus, also come from Salona. A very interesting bust of Isis made of alabaster came from Narona. A small bronze statue of Isis-Fortuna originally

Slika 15.
Mitrino svetište u Jurandvoru (foto: M. Sanader)

Figure 15.
Mithraic shrine in Jurandvor (photo: M. Sanader)

Izidi Fortuni. S liburnskog teritorija, i to iz Bribira, poznajemo jedan žrtvenik s posvetom Izidi (*Selem 1997, str. 59*), kao i njezin mramorni kip iz Nina, koji se danas čuva u Arheološkome muzeju u Zagrebu. Iz Zadra potječe žrtvenik koji se danas nalazi u lapidariju muzeja Maffeiano u Veroni (*CIL III 2903*), s reljefnim prikazima božanstava s obje strane i natpisom na kojem se spominju Izida, Serapis, Liber i Libera. Najviše posveta Izidi pronađeno je u Saloni, odakle je i njezino brončano poprsje koje se danas čuva u Kunsthistorisches Museum u Beču. Iz Solina potječe i veći broj brončanih kipića koji Izidu predstavljaju kao *Isis lactans*, kako doji Horusa. Iz Narone potječe vrlo zanimljivo poprsje Izide izrađeno od alabastra. S područja Like potječe brončani kipić Izide-Fortune, a iz Siska njoj posvećeni žrtvenik (*CIL III 3944*). U Sisku je pronađena i njezina mramorna glava kao i brončana *tabula ansata* (*I.L.Jug. 531*).

U Senju se sačuvao donji dio mramornog kipa s podnožjem na kojem je natpis posvećen Serapisu (*CIL III 15092*). U Saloni je postojao Serapisov kolegij, o čemu svjedoči jedan danas nestali natpis iz Pescara (*CIL IX 3337*). Iz Salone potječe i poprsje koje

came from Lika, while an alter dedicated to her (*CIL III 3944*) was found in Sisak. A marble head and a bronze *tabula ansata* were also found in Sisak (*I.L.Jug. 531*).

A portion of a marble statue with a pedestal on which the inscription is dedicated to Serapis (*CIL III 15092*) was preserved in Senj. A collegium of Serapis existed in Salona, which was proven by a now lost inscription from Pescara (*CIL IX 3337*). A bust from a sculpture of Serapis, also held in the Kunsthistorisches Museum in Vienna, came from Salona as well. A metal head of Serapis, and a small altar (*CIL III 3944*) were found in Sisak. Today they are held in the National Museum in Ljubljana. A stela depicting Egyptian deities with a hieroglyphic inscription is from Osijek (*Selem 1997, p. 142*). A large number of small bronze statues, generally from Salona, testify to the cult of the Egyptian god Osiris.

Besides appliqués, lamps and a phalera from Solin, the image of Jupiter-Ammon generally appears as a relief decoration on city public buildings. Thus, six stone reliefs from Pula served as decorations for certain buildings. Two stone blocks on which there are protomes of Jupiter-Ammon come from Zadar. One more

Slika 16.
Poprsje Izide iz Vida, Arheološki
muzej Narona, Vid
(foto: I. Pervan)

Figure 16.
Bust of Isis from Vid,
Archaeological Museum Narona,
Vid (photo: I. Pervan)

Slika 17.
Votivni reljef Nemeze iz Šćitarjeva,
Arheološki muzej u Zagrebu (foto:
M. Sanader)

Figure 17.
Votive relief of Nemesis from
Šćitarjevo, Archaeological Museum
in Zagreb (photo: M. Sanader)

je pripadalo Serapisovoj skulpturi, a koje se također čuva u Kunsthistorisches Museum u Beču. U Sisku je pronađena i jedna metalna Serapisova glava, kao i mali žrtvenik (*CIL III 3944*), koji se danas čuva u Narodnom muzeju u Ljubljani. Iz Osijeka je stela s prikazima egipatskih božanstava s hijeroglifskim natpisom (*Selem 1997, str. 142*). O kultu egipatskog boga Ozirisa svjedoči veći broj brončanih kipića koji uglavnom potječu iz Salone.

Osim na aplikama, svjetiljkama i jednoj faleri iz Solina lik Jupitera-Amona pojavljuje se uglavnom kao reljefna dekoracija gradskih javnih objekata. Tako iz Pule potječe šest kamenih reljefa koji su služili kao ukras nekih građevina. Na prednjim stranama blokova prikazane su glave Jupitera-Amona. Iz Zadra su dva kamena bloka na kojima su protome Jupitera-Amona. Sačuvana je još jedna glava tog zagonetnog božanstva izrađena u dubokom reljefu, nepoznatog mjesta nalazišta (Burnum?), koja se čuva u Arheološkome muzeju u Splitu.

Kult frigijske božice Kibebe - koju su u Rimu štovali kao Magna Mater - kao i kult boga Atisa bili su, kako se danas čini, najstariji istočnjački kultovi koji su našli svoje štovatelje u Rimu. A u Hrvatskoj je kult Kibebe potvrđen već u 1. st. te je imao brojne štovatelje. U Istri je tako pronađena natpisna ploča jednog svećenika kulta Magna Mater (*I.I. X/1 155*) kao i mali zavjetni žrtvenik (*I.I. X/1 198*). U Nezakciju, nekadašnjem središtu Histra, pronađena je mramorna statua žene koja sjedi na tronu (nedostaje joj glava), a tumači se kao Magna Mater. Statua je

head of this enigmatic deity, rendered in deep relief is held in the Archaeological Museum in Split. Its discovery site (Burnum?) remains unidentified.

The cult of the Phrygian goddess Cybele - who was worshipped in Rome as Magna Mater - as well as the cult of the god Attis were, it would today appear, the oldest Oriental cults which found their adherents in Rome. The cult of Cybele was confirmed to have existed in Croatia already in the first century, and it had numerous devotees. Thus, in Istria an inscription slab of a priest of the Magna Mater cult (*I.I. X/1 155*) and a small votive altar (*I.I. X/1 198*) were discovered. In Nesactium, the former centre of the Histri, a marble statue of a woman sitting on a throne (the head is missing) was discovered, and it has been interpreted as Magna Mater. The statue has been dated to the second century. A sculpture of the god Attis (with the head also missing) was also discovered in Istria, as were two limestone heads and one small bronze statue and two decorative stone slabs bearing images of Attis. Two seated statues that represent Cybele sitting on a throne were discovered in Liburni territory, in Senj. Unfortunately, the upper portions of both statues are missing. The statues were found near the present-day Cathedral of St. Mary, which, as archaeological research has confirmed, once housed a *metreon*. Also from Senj is an inscription (*I.L. Jug. 248*) which testifies to her cult, while another votive inscription was found in Podgrađe (*CIL III 9935*). An inscription found in Rab (*CIL III 3115*) is also dedicated to Cybele,

datirana u 2. st. U Istri je nađena i jedna skulptura boga Atisa, kojoj nedostaje glava, kao i dvije glave od vapnenca i jedan brončani kipić te dvije dekorativne kamene ploče s Atisovim likom. S liburnskog područja, i to iz Senja, sačuvana su dva sjedeća kipa koji predstavljaju Kibelu koja sjedi na tronu. Nažalost, objema statuama nedostaje gornji dio. Statue su nađene kod današnje katedrale sv. Marije, u kojoj je, kako su potvrdila arheološka istraživanja, nekoć bio *metroon*. Iz Senja je i natpis (*I.L.Jug. 248*) koji svjedoči o njezinu kultu, dok je drugi zavjetni natpis pronađen u Podgrađu (*CIL III 9935*). Kibeli je posvećen i natpis pronađen u Rabu (*CIL III 3115*), a štovala se i u srednjoj Dalmaciji, pa tako najviše zavjetnih natpisa potječe iz Salone, gdje je ova frigijska božica imala i hram (*CIL III 1952(8567); CIL III 1953; CIL III 1954; CIL III 8675; CIL III 8676; CIL III 8687; CIL III 13903; CIL III 14243; CIL III 14675; CIL III 2676; CIL III 8474*). Na području sjeverne Hrvatske pronađeno je nekoliko spomenika koji svjedoče o postojanju Kibelina i Atisova kulta. Tako je u Sisku pronađena prekrasna brončana Atisova glava, kao i natpis (*CIL III 10858*) koji govori o postojanju kolegija *dendrophores*. Iz Osijeka potječe kip Magna Mater koja sjedi na tronu, no, nažalost, glava joj nije sačuvana.

Štovanje kulta grčko-orijentalne božice Nemeze (*Nemesis*) sačuvalo se u Istri, odakle potječe pet natpisa (*I.L. X/I 18; I.L. X/I 19; I.L. X/I 20; I.L. X/I 595; I.L. X/III 35*). Iz Salone potječe natpis koji je veoma oštećen (*BASD 1914, str. 31*), a za koji se misli da je bio posvećen Nemezi. S područja sjeverne Hrvatske sačuvan je slavni Nemezin reljefni prikaz s natpisom iz Šćitarjeva (*CIL III 4008*), kao i žrtvenik iz Daruvara (*I.L.Jug. 585*).

Zaključak

Došavši na područja koja danas čine teritorij Republike Hrvatske, Rimljani su zatekli domaće stanovništvo različitoga etničkog porijekla. Sukladno njihovoj etničkoj različitosti razlikovao se i njihov duhovni, religiozni život. Premda su Rimljani na jadranskoj obali prisutni od 2. st. pr. Kr., autohtoni kultovi trajali su stoljećima, pa spomenici koji su sačuvani - od kojih su neki datirani i u 3. st. poslije Krista - svjedoče o duboko ukorijenjenoj tradiciji autohtonih kultova. Naglasimo da tu tradiciju štovanja autohtonih kultova nije njegovalo samo autohtono stanovništvo nego i pridošlice. Poneka od domaćih božanstava sinkretizirala su se s nekim sličnim božanstvima rimskog panteona, što po Tacitu (*Germ. 43*) nazivamo *interpretatio Romana*. Ipak, većina autohtonih kultova nije u potpunosti romanizirana jer je *interpretatio Romana* sigurno potvrđena samo u slučaju malog broja lokalnih božanstava. To je slučaj, primjerice, s Anzotikom i Irijom, božanstvima koja su se prepoznala u rimskoj Veneri, ili s Bindom, koji se poistovjetio s Neptunom. Jedan dio domaćih božanstava doživio je samo manji, možda tek formalni, stupanj prilagodbe, pa uz svoje domaće ime dobiva epitet *Augusta*, kao na primjer

and she was also worshipped in Central Dalmatia, so the most votive inscriptions come from Salona, where this Phrygian goddess also had a temple (*CIL III 1952(8567); CIL III 1953; CIL III 1954; CIL III 8675; CIL III 8676; CIL III 8687; CIL III 13903; CIL III 14243; CIL III 14675; CIL III 2676; CIL III 8474*). Several monuments testifying to the cult of Cybele and Attis are from Northern Croatia. Thus, an exquisite bronze head of Attis was found in Sisak, as well as an inscription (*CIL III 10858*) which speaks of the existence of a *dendrophores* collegium. A statue of Magna Mater seated on a throne, with the head, unfortunately, missing, is from Osijek.

Evidence of worship of the Greek/Oriental goddess *Nemesis* has been preserved in Istria, whence five inscriptions (*I.L. X/I 18; I.L. X/I 19; I.L. X/I 20; I.L. X/I 595; I.L. X/III 35*) originate. A severely damaged inscription (*BASD 1914, p. 31*) comes from Salona; it is believed to be dedicated to *Nemesis*. In Northern Croatia, the famed relief portrayal of *Nemesis* with inscription was preserved in Šćitarjevo (*CIL III 4008*), as was an altar from Daruvar (*I.L.Jug. 585*).

Conclusion

Upon arriving in the territory that today makes up the Republic of Croatia, the Romans came upon an ethnically diverse domestic population. This ethnic diversity also meant differences in their spiritual/religious life. Although the Romans were present in the Eastern Adriatic seaboard since the second century BC, the indigenous cults persisted for centuries, so that preserved monuments, some dated to the third century AD - testify to the deeply-rooted tradition of indigenous cults. It should be stressed here that the tradition of worshipping indigenous cults was not only nurtured by indigenous peoples, but by immigrants as well. Some domestic deities became syncretized with similar deities from the Roman pantheon, which, in line with Tacitus (*Germ. 43*), is called *interpretatio Romana*. Nonetheless, the majority of the indigenous cults were not fully Romanized, because the *interpretatio Romana* has only been ascertained in the case of a few local deities. This applies, for instance, to Anzotica and Iria, deities who were recognized in the Roman Venus, or to Bindus, who was equated with Neptune. A portion of the domestic deities experienced only a lesser, perhaps simply formal, degree of adaptation, so besides their domestic name they were accorded the epithet *Augusta*, such as, for example, the Histrian goddess Eia Augusta. We can only speculate as to the reasons for the absence of syncretization of most indigenous cults with their Roman counterparts. Medini cited the inadaptable nature of domestic deities as a reason, but just their precise nature is still not entirely known.²⁵

Additionally, the actual visualization of these domestic, indigenous deities remains unknown. The reasons lies in the fact that traces and evidence of them have only been preserved

25 Medini 1984, pp. 223-244.

histarska božica Eja Augusta. Razloge za izostanak sinkretizacije većine autohtonih kultova s rimskima možemo tek naslutiti. Medini je kao razlog spominjao nepodesnu narav domaćih božanstava, ali kakva je uistinu bila njihova narav, još uvijek nije sasvim poznato.²⁵

Osim toga, još uvijek ne znamo kako su pak ta domaća, autohtona božanstva izgledala. Razlog leži u činjenici što su se tragovi i svjedočanstva o njima sačuvali samo u natpisima. Zbog toga bi se možda moglo pomisliti da je neke od njih domaće stanovništvo shvaćalo kao nadnaravne sile bez određenog lika. Za neka druga božanstva, i to ona koja su se sinkretizirala s rimskim božanstvima, pronašli su sličnosti u rimskom panteonu.

Prema svjedočanstvima, najveći broj autohtonih kultova potječe s područja na kojima su obitavali Histri i Liburni. Kod Japoda je zabilježeno štovanje tek jednog kulta, i to boga Binda, koji je, kao što je već kazano, poistovjećen s rimskim Neptunom. Kolapijani štiju božanski par Vidasa i Tanu, kojima još uvijek ne znamo rimsku verziju imena. Analiza rasprostranjenosti pojedinih kultova pokazuje da većina njih pripada samo lokalnim zajednicama. Primjeri su kult božice Latre, koji se javlja samo u Nadinu i njegovoj bližjoj okolini, a dokaze štovanja božice Anzotike nalazimo isključivo u Ninu.

Autohtona božanstva kod Liburna bile su isključivo božice. Kod Histra su kultovi posvećeni božicama također u većini, s iznimkom boga Melosoka. Stručnjaci su, barem što se Liburna tiče, taj podatak doveli u vezu s liburnskim društvenim uređenjem, o kojem znamo iz opisa antičkih pisaca. Tako se u Pseudo-Skilakovu *Periplu* (21), između ostaloga, može pročitati da Liburnima vladaju žene. I drugi pisci govore o određenoj vrsti matrijarhata, koji je čak i u rimskim vremenima preživio u rodoslovlju što se računalo po ženskoj liniji (Varro, *r.r.* 2, 10, 9; Plin., *N.H.* 3, 139-141). Zanimljivo je da su dedikanti koji su posvećivali ove spomenike bili ne samo iz redova domaćeg stanovništva nego i doseljenici, što ukazuje i na postojanje određenog stupnja vjerske tolerancije rimskoga društva.

Zaključno valja reći da smo ovdje sumarno tematizirali štovanje kultova na području Hrvatske u antici, koja je bogata nalazima i svjedočanstvima, uglavnom pomno zabilježenima u našoj arheološkoj literaturi, ali koja ipak nije dostatno analizirana.

in inscriptions. Therefore, it is even possible that the domestic population saw some of them as supernatural forces without a specific image. In the case of certain other deities - those which became syncretized with Roman deities - similarities with the Roman pantheon were found.

According to the evidence, the majority of indigenous cults came from the territories inhabited by the Histri and Liburni. Worship of only a single cult was recorded among the Japodes, involving the god Bindus who was, as stated, equated with the Roman Neptune. The Colapiani worshipped the divine couple Vidasus and Thana, whose Roman versions are still not known. Analysis of the distribution of individual cults indicates that most of them were restricted to local communities. Examples are the cult of the goddess Latra, who appears only in Nadin and its immediate environs, while evidence of veneration of the goddess Anzotica can only be found in Nin.

The indigenous deities among the Liburni were exclusively female. Among the Histri cults were also mostly dedicated to goddesses, with the exception of the god Melosocus. Experts have linked this fact - at least in the case of the Liburni - to the Liburnian social order, about which we know from the texts of Classical writers. Thus, in the *Periplus* (21) of Pseudo-Scylax, among others, we can read that the Liburni were ruled by women. Other writers also spoke of some sort of matriarchy, which even survived into Roman times in familial charts which followed the female lineage (Varro, *r.r.* 2, 10, 9; Plin., *N.H.* 3, 139-141). It is interesting that the dedicants who dedicated these monuments were not only members of the indigenous population but also immigrants, which indicates a certain degree of religious tolerance in Roman society.

In conclusion, it would be worthwhile to note that this is only a summary discussion of worship of cults in Croatia's territory during Antiquity, which is rich in artefacts and evidence, generally well-recorded in Croatian archaeological literature, but nonetheless inadequately analyzed.

25 Medini 1984, str. 223-244.

Kratice / Abbreviations

AE - *L'anné épigraphique*, Paris

AIJ - V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien I, Noricum und Pannonia superior*, Zagreb 1938

ANUBiH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

BASD - *Bulletino di archeologia e storia Dalmata*, Spalato

CIL - *Corpus inscriptionum Latinarum*, vol. III, 1873, 1902, cfr. *Addimenta ad vol. III suppl.* 4/1881; vol. V, 1872, 1877; vol. IX, 1883, Berlin

I.I. - *Inscriptiones Italiae*, vol. X, regio X, fasc. I. - Pola et Nesactium, Roma 1947; fasc. II. - Parentium, Roma 1934; fasc. III. - Histria septemtrionalis, Roma 1936; fasc. IV. - Targeste, Roma 1951

I.L.Jug. - *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos ... repertae et editae sunt*, Situla 19, Ljubljana 1978; 25, Ljubljana 1986

VAHD - *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split

VAPD - *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Split

Izvori / Sources

Plin., *N. H.* - Plinije Stariji (C. Plinius Secundus), *Naturalis historia*

Pseudo-Skilak, *Peripl*

Tac., *Germ.* - Tacit (P. Cornelius Tacitus), *De origine et situ Germanorum*

Varro, *r. r.* - Varon (M. Terentius Varro) *De re rustica*

Literatura / References

Achörner 2005

G. Achörner (ur.), *Romanisation und Romanisierung. Theoretische Modelle und praktische Fallbeispiele*, Oxford 2005.

Cambi 1980

N. Cambi, *Enonska Venera Anzotika*, Diadora 9, Zadar 1980, 273-283.

Cambi 1980

N. Cambi, *Jupiter Amon na dva spomenika iz Arheološkog muzeja u Splitu*, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 43-50.

Degrassi 1970

A. Degrassi, *Culti dell'Istria preromana e romana*, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku, Zagreb 1970, 615-632.

Demicheli 2008

D. Demicheli, *Žrtvenik boginje Salacije iz Trogira*, *Opuscula archaeologica* 31, Zagreb (u tisku).

Domaszewski 1895

A. Domaszewski, *Religion des römischen Heeres*, Trier 1895.

Fadić 2005

I. Fadić, *Merkur boca iz arheološkog muzeja Istre u Puli*, *Histria antiqua* 13, Pula 2005, 205-211.

Filipović, Katavić 2006

S. Filipović, V. Katavić, *OS - V - PF, Rezultati arheoloških istraživanja Vojarna - Poljoprivredni fakultet*, Osijek 2006.

Gabričević 1987

B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkoga svijeta*, Split 1987.

Girardi Jurkić 2005

V. Girardi Jurkić, *Duhovna kultura antičke Istre*, Zagreb 2005.

Gnirs 1925

A. Gnirs, *Istria Praeromana*, Karlsbad 1925.

Gunio 1992

K. A. Giunio, *Junona od Nina do Kopenhagena*, Diadora 14, Zadar 1992, 53-58.

Imamović 1977

E. Imamović, *Kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.

Križman 1991

M. Križman, *Rimska imena u Istri*, Zagreb 1991.

Latte 1960

K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960.

Lipovac-Vrkljan 2001

G. Lipovac-Vrkljan, *Posebnost tipologije i ikonografije mitraičkih reljefa rimske provincije Dalmacije*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu 2001.

Marasović, Marasović 1963

T. Marasović, J. Marasović, *Antički Dijanin hram i srednjovjekovna crkva sv. Jurja na rtu Marjana*, VAHD 61 (1959), Split 1963, 122-133.

Matijašić 2000

R. Matijašić, *Novi rimskodobni grčki natpis iz južne Istre*, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 32/1, Zagreb 2000, 44-50.

Matijašić, Tassaux 2000

R. Matijašić, F. Tassaux, *Liber et Silvanus, Les Cultes Polytheistes dans l'Adriatique Romaine*, Bordeaux 2000, 65-117.

- Medini 1972
J. Medini, *Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana*, Materijali XII, Zadar 1972, 185-207.
- Medini 1973
J. Medini, *Antički kultovi na području ilirskih plemena Histra, Liburna i Japoda*, magistarska radnja, Filozofski fakultet u Zagrebu 1973.
- Medini 1984
J. Medini, *Latra - dea Neditarium*, Posebna izdanja ANUBiH LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja 11, Simpozij Duhovna kultura Ilira, Sarajevo 1984, 223-244.
- Miletić 1997
Ž. Miletić, *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija, Filozofski fakultetu u Zadru 1997.
- Miletić 2003
Ž. Miletić, *Religijski život u Naroni*, Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 22, Zagreb 2003, 215-220.
- Nikoloska 2007
A. Nikoloska, *Aspekti kulta Kibebe i Atisa s posebnim naglaskom na materijal s područja Republike Hrvatske*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu 2007.
- Perinić Muratović 2008
Lj. Perinić Muratović, *Podrijetlo i narav kulta boga Silvana u rimskim provincijama Dalmaciji i Panoniji*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu 2008.
- Petrikovits 1933
H. v. Petrikovits, *Zur Religionsgeschichte der Adrialänder im Altertum*, Diss. phil., Wien 1933.
- Pinterović 1975
D. Pinterović, *Nepoznata Slavonija*, Osječki zbornik 14-15, Osijek 1975, 123-155.
- Pinterović 1978
D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978.
- Potrebica 2002
H. Potrebica, *Pregled radova o kulturnim i religijskim fenomenima u prapovijesti i antici na hrvatskom povijesnom prostoru*, Znakovi i riječi, Zbornik projekta "Protohistorija i antika hrvatskog povijesnog prostora", Zagreb 2002, 123-195.
- Rendić-Miočević A. 1982
A. Rendić-Miočević, *Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone*, Arheološki radovi i rasprave 8-9, Zagreb 1982, 121-140.
- Rendić-Miočević A. 2003
A. Rendić-Miočević, *Les traditions autochtones dans les representations cultuelles figurees sur le territoire des Dalmates illyriens*, Romanisation und Resistenz, Peter Nölke (ur.), Mainz am Rhein 2003, 407-419.
- Rendić-Miočević A. 2005
A. Rendić-Miočević, *O kultu Jupitera i Junone na području Siska*, Histria antiqua 13, Pula 2005, 241-262.
- Rendić-Miočević A. 2006
A. Rendić-Miočević, *Tracce del culto imperiale nel retroterra dell'Adriatico orientale: esempi dalla Croazia centrale e nordoccidentale*, Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca Romana, Udine 2006, 51-80.
- Rendić-Miočević A. 2007
A. Rendić-Miočević, *Ulomci reljefa s prikazom Silvana i Dijane s lokaliteta Trščenica u splitskom polju*, VAPD 100, Split 2007, 13-30.
- Rendić-Miočević D. 1955
D. Rendić-Miočević, *Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama s područja Delmata*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu X, Sarajevo 1955, 5-40.
- Rendić-Miočević D. 1989
D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, Split 1989.
- Rendić-Miočević A., Šegvić 1998
A. Rendić-Miočević, M. Šegvić, *Religions and Cults in South Pannonian Regions*, Religions and Cults in Pannonia, Szekesfehervar 1998, 7-16.
- Sanader 1986
M. Sanader, *Kerber u antičkoj umjetnosti*, Split 1986.
- Sanader 1994
M. Sanader, *Kult Herkula u Hrvatskoj*, Opuscula archaeologica 18, Zagreb 1994, 87-114.
- Sanader 1996
M. Sanader, *Novi aspekti kulta božice Terra Mater*, Opuscula archaeologica 20, Zagreb 1996, 119-130.
- Sanader 1996
M. Sanader, *Tragovi Vulkanova kulta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Arheološki radovi i rasprave 12, Zagreb 1996, 257-269.
- Sanader 1997
M. Sanader, *Ikono grafija Herkulovih prikaza (Zur Ikono graphie der Herkulesdarstellungen)*, Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens, Situla 26, Ljubljana 1997, 207-213.
- Sanader 1999
M. Sanader, *Rasprave o rimskim kultovima*, Zagreb 1999.
- Sanader 2007
M. Sanader, *Kult*, u: *Kroatien in der Antike*, M. Sanader (ur.), Mainz am Rhein 2007, 111-120.
- Sanader, Rendić-Miočević A. 2005
M. Sanader, A. Rendić-Miočević (ur.), *Religion und Mythos als Anregung für die Provinzialrömische Plastik*, Zagreb 2005.
- Selem 1980
P. Selem, *Les religions orientales dans la Pannonie Romaine*, Leiden 1980.
- Selem 1997
P. Selem, *Izidin trag*, Split 1997.
- Suić 1970
M. Suić, *Novi natpisi iz Burnuma*, Diadora 5, Zadar 1970, 93-130.
- Šarić 1981
M. Šarić, *Žrtvenik Libera i Libere u Topuskom*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser. 14, Zagreb 1981, 67-72.
- Šegvić 1986
M. Šegvić, *Antički kultovi u Sisku i Topuskome*, Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 10, Zagreb 1986, 95-102.

Wissowa 1971

G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer* (reprint), München 1971.

Zaninović 1982

M. Zaninović, *Kult božice Dijane u Senji*, Senjski zbornik 9, Senj 1982, 43-52.

Zaninović 1990

M. Zaninović, *Liberov hram u Polačama na otoku Mljetu*, Arheološki vestnik 41, Ljubljana 1990, 725-732.

Zaninović 1997

M. Zaninović, *Liberov natpis iz Vrsara*, Arheološka istraživanja u Istri, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 18, Zagreb 1997, 137-141.

Zaninović 2007

M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Šibenik 2007.